

Н.І.БАЦАК, О.П.РЕЄНТ *

**ПРОБЛЕМИ Й НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст. В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ПРАКТИЦІ
«УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957–2017 рр.)**

Публікації академічного часопису відбивають найбільш актуальні в кожний період його розвитку напрями дослідження історичної проблематики XIX – початку XX ст. У статті робиться спроба виявити тенденції розподілу тематичного репертуару у журнальній історіографії впродовж усього часу існування видання.

Ключові слова: *«Український історичний журнал», історіографія, тематичний репертуар.*

Із другої половини 1950-х рр., коли в інтелектуальному просторі тодішньої радянської України з'явився «Український історичний журнал», чимало сторінок майже кожного його випуску присвячувалося різноманітним проблемам історії XIX – початку XX ст. Авторів цих статей – знаних спеціалістів і дослідників-початківців з університетських та музейних центрів усіх регіонів нашої країни й інших держав – цікавлять аспекти соціокультурного, суспільно-політичного, духовного, соціально-економічного, етнічного життя людських спільнот на українських теренах.

Проблематика опублікованих у часопису праць певною мірою відбиває еволюцію проблемно-тематичних пріоритетів у сучасній українській історичній науці й дозволяє провести аналітичний огляд найбільш актуальних питань історіографії XIX ст., чий розвиток став частиною діяльності «Українського історичного журналу». Зауважимо відразу, що, незважаючи на вибір інституціонального аспекту нашої теми, у фокусі уваги не перебувають суто «соціологічні» її виміри (на кшталт нормативної й діловодної документації часопису, кількісних показників його діяльності, структурних та інших змін у контексті фахової/державної системи). Більш цікавою видається спроба окреслити стрижневі тенденції й основні змістові моменти цих історіографічних матеріалів. І перш за все через те, що центральна наукова періодика завжди відігравала провідну роль як інститут творення і трансляції суспільної думки, як засіб формування історичної свідомості сучасників, агрегації в ній уявлень про українські спільноти – як у середовищі самого народу України, так і сусідів.

Отже, не ставлячи за мету проаналізувати зміст усіх публікацій часопису з історії України XIX – початку XX ст. за весь тривалий період його існування, розглянемо тут основні тенденції тематичного репертуару відповідних досліджень, які, на наш погляд, характеризують різні періоди діяльності видання.

* Бацак Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст., e-mail: nat_batsak@ukr.net

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.

Гранки «відлиги»

Суперечливі десятиліття¹ напівсвободи, ставши колискою «Українського історичного журналу», заклали до основ діяльності часопису (попри тривання ідеологічного насильства над особистістю) низку інноваційних кодів – тематичну й жанрову свободу, орієнтацію на індивідуальність «свого» читача² – фахового історика, шкільного вчителя, університетського викладача, студента, музейника, лектора-популяризатора тощо. Серед комплексу завдань, які журнал ставив перед собою, було підтримання активного ідейного обміну, забезпечення координації історичних досліджень, виявлення в них прогалин і лакун, а також окреслення перспективних напрямів.

У цей період часопис був єдиним фаховим періодичним виданням УРСР, покликаним поширювати найновіші наукові досягнення, висвітлювати багатогранний і складний поступ історичного пізнання, консолідувати навколо вирішення цих завдань «активну наукову громадськість». У ньому – переважно завдяки праці співробітників академічного Інституту історії – послідовно обстоювався принцип, згідно з яким «історична наука зможе нормально розвиватися [...] лише в разі, коли всі її періоди та напрями розроблятимуться рівномірно, коли їм приділятиметься належна увага»³. Отже дослідження історії України ХІХ ст. на шпальтах журналу впродовж кінця 1950 – початку 1970-х рр. з'являлися систематично, загалом демонструючи досить широкий проблемно-тематичний діапазон і жанрове розмаїття.

Соціальна тематика висвітлювалася переважно у характерному для епохи аспекті «героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави». Однак робилися спроби долати монотематику, нав'язану ідеологічними установками. Іноді ставала можливою поліфонія голосів, і в результаті подеколи виникали множинні аспекти, нетрадиційність сюжетних ліній.

Чільне місце у цей період посідала розробка тематики *аграрної історії*. Вирішуючи назрілі наукові проблеми, автори публікацій водночас намагалися формулювати актуальні уроки з історії аграрних відносин ХІХ – початку ХХ ст. й аграрної політики держав, у складі яких перебувала Україна, привертати увагу громадськості до ключових соціальних та економічних потреб найбільш безправної соціальної групи.

Серед першорядних тем на сторінках часопису з кінця 1950-х рр. висвітлювалися різноманітні соціальні й економічні процеси, пов'язані з генезою та

¹ Деяке часове подовження періоду «відлиги» після відсторонення М.С.Хрущова в більшості радянських республік відбулося через поступовість згорання тенденцій лібералізації, що тривало до подій у Чехословаччині 1968 р., відтак остаточно перевтілювалось у «неосталінізм». У життєчасі українського суспільства межа ризика проходить дещо далі – її прокреслила зміна в партійних «верхах» республіки 1972 р., коли посаду першого секретаря ЦК КПУ після П.Ю.Шелеста заступив В.В.Щербицький, а куратором ідеологічної сфери став В.Ю.Маланчук.

² Факти, що характеризують погляди першої редакційної колегії часопису на принципи організації роботи як з авторами, так і з аудиторією, наводять О.І.Гуржій та О.М.Донік (див.: *Гуржій О.І., Донік О.М.* «Український історичний журнал»: півстоліття в науці // *Український історичний журнал.* – 2007. – №6. – С.9).

³ *Шевченко Ф.* «Українському історичному журналу» 10 років // Там само. – 1967. – №6. – С.8.

розвитком капіталістичних відносин в українському селі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.⁴ Загальна тенденція гуманізації позначилася у цих дослідженнях своєрідною «реабілітацією» життя «низів» («простих людей») у всій його значимості. У центрі уваги опинилися зміни, що відбувалися в майновому й соціальному статусі, способі життєдіяльності, життєвому рівні поміщицьких і державних селян, аграрних робітників та інших категорій селянства. М.П.Герасименко й А.З.Барабой присвятили розвідки соціальному розшаруванню сільського населення Галичини та Правобережної України впродовж першої половини XIX ст.⁵ Відповідні проблеми, пов'язані з пореформеним розвитком села, зокрема у середовищі селянства Криму наприкінці XIX ст., досліджувалися Г.Н.Губенко на початку 1970-х рр.⁶ Економічні та соціальні аспекти найманої праці в аграрній галузі знайшли відображення у статтях А.З.Барабой та О.І.Лугової⁷.

Не менш стійку увагу істориків привертала теми розвитку аграрних відносин (у працях М.Н.Лещенка, С.Д.Плахотнюка та ін.)⁸, кризи кріпосного господарства і скасування кріпосного права (Ю.О.Курносів, Б.С.Абаліхін)⁹. Специфікою аграрної проблематики у цей період став вихід її за межі суто академічної сфери. Будучи пов'язаною із загостренням уваги громадськості до проблем села та аграрного виробництва¹⁰, вона в умовах політико-ідеологічного монополізму комуністичної партії ставала частиною суспільно-політичної дискусії. Тема визволення селян з усіма її екзистенціальними смислами й ціннісними пріоритетами – свободи, життя в неволі та реалії розкріпачення, справжньої свободи та ілюзорної – не випадково набувала суспільно-політичного звучання для істориків покоління 1960-х рр. «Селяни України неухильно прагнули до повного звільнення від [...] неволі»¹¹, – промовистий лейтмотив численних публікацій часопису, присвячених селянській реформі 1861 р.

⁴ Гуржій І.О. Огляд джерел про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. // Там само. – 1958. – №5. – С.190–195.

⁵ Герасименко М.П. Пауперизація і соціальне розшарування сільського населення Галичини в першій половині XIX ст. // Там само. – 1959. – №1. – С.28–42; Барабой А.З. Розшарування і початок розкладу селянства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. // Там само. – 1960. – №4. – С.37–46.

⁶ Губенко Г.Н. До питання про класове розшарування селянства в Криму наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1970. – №11. – С.94–98.

⁷ Лугова О.І. До питання про чисельність сільськогосподарського пролетаріату на півдні України в останній чверті XIX ст. // Там само. – 1959. – №2. – С.77–88; Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Там само. – 1962. – №1. – С.125–128.

⁸ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в 1900–1901 рр. // Там само. – 1968. – №11. – С.24–34; Плахотнюк С.Д. Аграрні відносини на Поділлі напередодні Жовтня 1917 р. // Там само. – 1968. – №11. – С.124–126; Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // Там само. – 1962. – №4. – С.67–73.

⁹ Курносів Ю.О. Криза кріпосного господарства на Правобережній Україні (40–50-ті роки XIX ст.) // Там само. – 1959. – №3. – С.46–61; Абаліхін Б.С. Антикріпосницьке повстання ратників мільції в листопаді – грудні 1807 р // Там само. – 1967. – №12. – С.114–119.

¹⁰ Ситуація була викликана проведенням аграрних реформ 1953–1965 рр., доволі неоднозначних і суперечливих, оскільки у самій аграрній політиці компартії поєднувалися суперечливі спрямування. Подолання антиселянських тенденцій колишнього аграрного курсу, яке здійснювалося за допомогою старих, побудованих на примусу, політико-адміністративних механізмів управління, спричиняло неоднозначний суспільний резонанс.

¹¹ Із незнаною трансформацією наведено цитату з праці: Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Український історичний журнал. – 1958. – №2. – С.52.

Проте дослідницьку активність у цій царині дещо обмежували тогочасні методологічні труднощі у студіюванні, зокрема невирішеність питання про шляхи еволюції селянського господарства й переважні його типи (лише згодом з'являться публікації, які пропонували вирішення цих проблем¹²).

У 1958–1963 рр. на сторінках часопису розгорнулася дискусія з ряду спірних питань історії селянських протестів. У ній узяли участь М.Н.Лещенко, Ю.О.Курносів, А.З.Барабой, П.Ф.Щербина, Д.П.Пойда, Н.А.Сироватська, Б.Г.Литвак та ін. Неабиякий інтерес дослідників викликав селянський рух XIX ст. Серед найбільш значущих, опублікованих у розглядуваний час, розвідок – студії Н.А.Сироватської¹³ про виступи селян кінця XVIII – першої чверті XIX ст., а також статті Ю.О.Курносова й О.П.Крижанівського¹⁴, присвячені повстанням 1840–1850-х рр. Центральне місце тут належить студіям М.Н.Лещенка¹⁵ і П.Ф.Щербини¹⁶ про селянські заворушення, пов'язані з реформою 1861 р. У дослідженнях І.С.Лободи¹⁷ та А.З.Барабой¹⁸ висвітлювалася участь селян у заворушеннях пореформеного періоду. Вивчення цієї теми одержало характерне продовження у статтях А.К.Волощенко¹⁹, С.Д.Плахотнюка²⁰ та О.М.Коломійця²¹, присвячених селянському рухові останньої третини XIX – першої чверті XX ст.

У працях М.Н.Лещенка обґрунтовано положення про те, що порівняно ширший розмах селянського руху в губерніях Правобережної України зумовлювався наявністю там більш глибоких, ніж в інших українських регіонах, кризових явищ, викликаних реформою 1861 р., а також існуванням багатих традицій визвольної боротьби, зокрема гайдамацького руху. Дослідник подає багатofакторну типологію селянських заворушень: за масштабами, за спрямованістю, за формами практик²².

¹² Див.: *Лещенко М.Н., Мамалига А.І.* Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. // Український історичний журнал. – 1976. – №9. – С.81–92.

¹³ *Сироватська Н.А.* Боротьба селян Київщини проти феодального гніту (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Там само. – 1961. – №2. – С.81–86; *Його ж.* Боротьба селян Волинської та Подільської губерній проти кріпосницького гніту в першій чверті XIX ст. // Там само. – 1966. – №5. – С.56–60.

¹⁴ *Курносів Ю.О.* До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40–50-х роках XIX ст. // Там само. – 1960. – №3. – С.159–163; *Крижанівський О.П.* Селянський рух у Волинській губернії після проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. // Там само. – 1970. – №3. – С.105–106.

¹⁵ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Там само. – 1958. – №2. – С.39–52; *Його ж.* Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів // Там само. – 1969. – №12. – С.66–74.

¹⁶ *Щербина П.Ф.* Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р. // Там само. – 1963. – №5. – С.103–107.

¹⁷ *Лобода І.С.* Аграрні відносини та селянський рух на Чернігівщині в пореформений період // Там само. – 1959. – №1. – С.79–89.

¹⁸ *Барабой А.З.* Історичне значення повстання 1863–1864 рр. // Там само. – 1963. – №1. – С.24–34.

¹⁹ *Волощенко А.К.* Селянський рух на Правобережній Україні напередодні та у період другої революційної ситуації (кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Там само. – 1965. – №9. – С.89–96.

²⁰ *Плахотнюк С.Д.* Селянський рух на Поділлі в роки нового революційного піднесення 1910–1914 рр. // Там само. – 1968. – №5. – С.114–115.

²¹ *Коломійця О.М.* Становище селян і селянський рух на Правобережній Україні в 1900–1904 рр. // Там само. – 1969. – №3. – С.93–99.

²² *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. // Там само. – 1958. – №2. – С.39–52; *Його ж.* Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів // Там само. – 1969. – №12. – С.66–74.

З іншого боку, у дослідженні А.З.Барабоя дістала розвитку проблема польського національно-визвольного руху 1863–1864 рр. та його впливів на суспільне життя Правобережної України. Наголошується, що польські події спричинилися до поглиблення соціально-економічних процесів у регіоні та поживавлення українського руху за національне визволення, збагативши його арсеналом нових методів самоорганізації і підпільної боротьби²³.

Зрештою А.К.Волощенко, висуваючи на перший план завдання глибше дослідити масштаби соціальних виступів селянства Правобережної України впродовж 1876–1881 рр., розглядала свій предмет як «один з компонентів другої революційної ситуації» 1870-х рр. На основі статистичних методів аналізу архівних джерел авторка намагалася довести, що селянські заворушення цього періоду були значно активнішими, аніж це зазвичай вважається, та в рамках ленінської парадигми «революційної ситуації» робила висновок, що більшість їх мали аграрний характер і були спрямовані на «революційне розв'язання питання про землю»²⁴.

Характерною рисою вивчення селянських рухів став пошук нових підходів. Уже на початку 1960-х рр. була спроба зібрати й вивчити вимоги селян, тобто досліджувати ідейний бік руху. Подальший розвиток цієї тенденції проявлявся в інтересі істориків до суспільної свідомості селянства, намаганні дослідити їх настрої, визначити позиціонування, неоднорідність ставлення, про що свідчать праці М.Н.Лещенка²⁵, В.У.Павелка²⁶.

Інший підхід до традиційної теми властивий публікаціям Д.П.Пойди, А.К.Волощенко та ін. Ю.О.Курносів²⁷ порушив надзвичайну актуальну проблему статистичних методів дослідження та започаткував тривале обговорення на шпальтах «Українського історичного журналу» особливостей їх застосування при вивченні селянського руху. У другій половині 1960-х рр. до методологічної дискусії долучилися М.Н.Лещенко, Д.П.Пойда, Б.Г.Литвак²⁸. Ключовим питанням її (та водночас і наріжним каменем) стало обрання статистичної одиниці обліку. Найбільш задовільні результати, на думку деяких дослідників, давало застосування схеми, запропонованої Б.Г.Литваком, – вона базувалася на врахуванні кількості охоплених виступами сіл. Проте складність соціального життя українського села та різноманітність форм селянського спротиву робили вразливими більшість застосованих методів обліку. Зрештою це

²³ Див. прим.18.

²⁴ Волощенко А.К. Селянський рух на Правобережній Україні напередодні та у період другої революційної ситуації (кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Там само. – 1965. – №9. – С.89–96.

²⁵ Лещенко М.Н. Виступи державних селян України проти кабальних власницьких записів // Там само. – 1969. – №12. – С.66–74.

²⁶ Павелко В.У. До 100-річчя польського повстання: Участь українців у повстанні // Там само. – 1963. – №1. – С.34–41.

²⁷ Курносів Ю.О. До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40–50-х роках XIX ст. // Там само. – 1960. – №3. – С.159–163.

²⁸ Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму // Там само. – 1966. – №5. – С.25–31; Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Там само. – 1966. – №5. – С.32–38; Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху – завдання принципової важливості // Там само. – 1967. – №1. – С.100–104.

стало провідною думкою відомого дослідника аграрної історії О.Г.Михайлюка, який зауважив, що висновки про інтенсивність селянського руху слід робити лише «за вищими формами виступів», тобто масовими²⁹.

Безпосередній зв'язок з аграрною тематикою мав інший потужний напрям досліджень, представлений на сторінках журналу з середини 1960-х рр., – *історія колонізаційних і переселенських рухів* на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст. У цій площині активно працювали А.Д.Бачинський, А.М.Шлепаков, В.М.Кабузан, В.Я.Гросул, А.А.Стрілко. У фокусі їхніх досліджень були історія демографії та міграції. І.С.Фесуненко звернувся до проблеми змін у географічному розміщенні населення України у другій половині XIX ст.³⁰ Статті А.Д.Бачинського, В.М.Кабузана та І.О.Хіоні присвячено питанням внутрішніх міграцій та колонізаційних процесів, що стали своєрідним маркером епохи кінця XVIII – першої половини XIX ст.³¹ І.Щербатюк та В.М.Кабузан вивчали соціальні й міграційні механізми переселенських рухів до російських губерній³².

На початку 1970-х рр. актуальною стає тема еміграції українців в Європу та Америку. Різномірний характер, структура й напрями міграційних потоків, питання розселення та облаштування іммігрантів, деякі форми їх суспільного життя досліджуються у працях А.М.Шлепакова, В.О.Бориса, В.Я.Гросула³³. Неординарній темі присвячено розвідку А.А.Стрілка, який на матеріалах емігрантської періодики та інших джерел вивчає діяльність «Просвіти» у середовищі української еміграції у Бразилії наприкінці XIX – на початку XX ст.³⁴

Діапазон публікацій із соціальної історії XIX ст. у часопису значно розширила поліфонія суспільно-значущих тем: історія українського робітництва, його соціального складу і протестних рухів (О.А.Парасунько, В.С.Горякіна, Ю.П.Лавров, В.М.Ільїн та ін.)³⁵, дослідження соціальних процесів серед чумацтва (І.С.Славеев)³⁶ тощо.

²⁹ Михайлюк О.Г. Про методику статистичного вивчення селянського руху // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.114–115.

³⁰ Фесуненко І.С. Зміни в географічному розміщенні населення України в другій половині XIX ст. // Там само. – 1962. – №3. – С.117–120.

³¹ Бачинський А.Д. Народна колонізація Пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) // Там само. – 1964. – №2. – С.97–101; Хіоні І.О. До історії заселення Побужжя (Бузьке козацьке військо 1769–1817 рр.) // Там само. – 1965. – №8. – С.126–128; Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Там само. – 1969. – №12. – С.85–90.

³² Щербатюк І. Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892 р.) // Там само. – 1964. – №6. – С.101–103; Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. // Там само. – 1971. – №2. – С.65–70.

³³ Шлепаков А.М. Біля джерел української трудової еміграції в Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1966. – №6. – С.50–58; Борис В.О. З історії української трудової еміграції з Галичини в Бразилію в 90-х роках XIX ст. // Там само. – 1970. – №8. – С.68–71; Гросул В.Я. Українська революційна еміграція на Балканах у першій половині 60-х років XIX ст. // Там само. – 1972. – №3. – С.57–65.

³⁴ Стрілко А.А. Про громадське життя українських іммігрантів у Бразилії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1972. – №10. – С.103–109.

³⁵ Парасунько О.А. До питання про становище робітничого класу України в другій половині XIX ст. (Умови праці і промисловий травматизм) // Там само. – 1958. – №6. – С.59–77; Горякіна В.С. З історії робітничого руху в Таврії (1912–1914 рр.) // Там само. – 1962. – №2. – С.110–113; Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1965. – №7. – С.43–53; Ільїн В.М. Про використання статистичних джерел і методів при вивченні робітничого руху на Україні в 1900–1917 рр. // Там само. – 1966. – №7. – С.22–33.

³⁶ Славеев І.С. Соціальне розшарування серед чумаків у XVIII–XIX ст. // Там само. – 1959. – №2. – С.88–99.

У царині економічної історії України XIX ст. найважливішим напрямом досліджень упродовж 1950 – початку 1970-х рр. було вивчення генези й розвитку капіталізму у промисловості. Проблеми історії становлення та розвитку монополістичного капіталізму в Україні, його специфіки, характерних особливостей були серед першорядних у численних розвідках з економічної історії, друківаних на шпальтах «Українського історичного журналу». Їх концепції будувалися зі врахуванням результатів тогочасних досліджень у суміжних галузях: філософії, соціології, економіці.

У 1950–1960-х рр. переживала піднесення вітчизняна економічна думка, шукаючи відповіді на давно назрілі питання. У працях економістів В.І.Терещенка, Є.Є.Слущького (саме тоді перевиданих і повернених читачеві), В.П.Корнієнка, І.І.Лукінова, Ю.М.Пахомова, І.С.Ястремського та інших розроблялися теоретичні засади впровадження господарського розрахунку, вивчалися роль і значення товарно-грошових відносин в економічному розвитку. Особливе місце належить теоретичній розробці ідей ринку й використання ринкових форм економіки. Цілком симетрично питання розвитку товарно-грошових відносин в Україні XIX – початку XX ст., формування системи української економіки, участь у міжнародних економічних взаєминах стали темами низки праць істориків – провідних авторів «Українського історичного журналу» 1950–1960-х рр.: І.О.Гуржія, В.Г.Сарбея, С.Я.Борового, Г.І.Ковальчака, А.П.Гриценка й ін.

Із початку 1960-х рр. у журналі з'являються ґрунтовні студії з історії промисловості України XIX ст. в галузевому та локальному аспектах. На матеріалі найбільш «просунутої» в капіталістичному розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості С.І.Потолов розглядав об'єктивні передумови й сам хід її монополізації, виникнення та діяльність ранньомонополістичних об'єктів (картелів) наприкінці XIX ст., роль у цьому процесі протекціоністської політики уряду³⁷. Також побачили світ праці Я.І.Корчмаря (1960 р.) та Ю.П.Лаврова (1964 р.) з історії української металургійної промисловості, стаття Г.М.Рейтер стосовно цукрової промисловості Правобережної України (1964 р.), Е.Д.Нестерової – з історії керамічного виробництва (1968 р.), розвідки С.В.Кульчицького щодо залізничного транспорту (1968, 1972 рр.), Н.П.Стасенка, присвячена проблемам історії гірничодобувної галузі (1969 р.), В.І.Стрельського – щодо суднобудівництва (1971 р.).

Досить плідною виявилася розробка промислової тематики в регіональному вимірі. Було опубліковано дослідження Г.І.Ковальчака (1959 р.) та П.Я.Сироїда (1962 р.) з історії виробничих галузей Східної Галичини, статті С.Й.Апшатова (1962 р.), Ю.П.Лаврова (1964 р.) і В.М.Сигая (1970 р.) про заводи півдня України, В.П.Весніна – щодо історії транспортних перевезень Маріупольського порту (1971 р.).

Вагомим поступом тогочасної історіографії стала активізація вивчення історії торгівлі та фінансів. Увагу ряду дослідників (П.Я.Сироїда, С.Й.Апшатова,

³⁷ Потолов С.І. Початок монополізації гірничої і гірничозаводської промисловості України в кінці XIX ст. // Там само. – 1958. – №2. – С.21–33.

Ю.П.Лаврова, М.Г.Кукурудзяка та ін.) привернула роль іноземних інвестицій у промисловому секторі економіки різних регіонів України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На широкому архівному матеріалі вдалося відтворити шляхи та інтенсивність проникнення, а також галузевий розподіл західноєвропейського капіталу в українській економіці. Також аналізувалися характер імперської політики – австро-угорської й російської, – спрямованої на залучення іноземного капіталу до найбільш прибуткових галузей господарства. Підкреслюючи загалом негативні економічні та соціальні наслідки такої політики, дослідники, утім, з обережністю вказували, що «в економічному житті України, зокрема у становленні південної металургії, приплив іноземних капіталів викликав певне прискорення промислового розвитку»³⁸.

Формування торговельних зв'язків західноукраїнських земель аналізували А.П.Гриценко та І.Г.Шульга. У працях С.В.Кульчицького, М.М.Гуревичева³⁹ та інших висвітлювалася специфіка форм діяльності акціонерних товариств у різних галузях, розкривалися деякі аспекти розвитку кредитної та банківської справи. Зокрема у статті С.В.Кульчицького на основі вивчення документів 1860–1890-х рр. із фондів ради міністра внутрішніх справ та різних департаментів відомства обґрунтовано велику роль державно-монополістичних тенденцій у транспортно-залізничній сфері. Також спростовувався усталений стереотип щодо перетворення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. акціонерних товариств галузі на сферу винятково приватнокапіталістичної власності банківських монополій⁴⁰.

У 1960-х рр. здійснювалися серйозні кроки у вивченні історії економіки й торгівлі України у працях І.О.Гуржія. Статті знаного історика, опубліковані журналом у цей період, розкривали великий комплекс актуальних питань господарсько-економічного життя кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Зокрема аналізувався розвиток внутрішньої торгівлі, значення в ній транспортного сполучення, усеросійських економічних зв'язків, а також посилення ролі українських міст як центрів ярмаркової торгівлі⁴¹. Історик виявив взаємозв'язок зростання промисловості й розвитку товарного виробництва, проникнення товарно-грошових відносин в аграрне господарство наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.⁴² Принципове значення у вивченні місця України в міжнародній торгівлі Російської імперії мав висновок дослідника про те, що провідною рисою російської урядової політики стосовно економіки України було втручання в

³⁸ Лавров Ю.П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість Півдня України (ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С.74.

³⁹ Гуревичев М.М. До історії фінансової групи Ярошинського (1913–1917 рр.) // Там само. – 1964. – №2. – С.88–89.

⁴⁰ Кульчицький С.В. З історії діяльності банківських монополій у приватному залізничному господарстві України // Там само. – 1972. – №6. – С.95–99.

⁴¹ Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. // Там само. – 1959. – №5. – С.36–52; Його ж. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-ті рр. ХІХ ст.) // Там само. – 1963. – №5. – С.48–57; Його ж. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Там само. – 1965. – №10. – С.15–23.

⁴² Гуржій І.О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60–90-ті рр. ХІХ ст.) // Там само. – 1964. – №6. – С.39–50; Його ж. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Там само. – 1966. – №10. – С.26–38.

господарську діяльність, протекціонізм відносно певних галузей виробництва й торгівлі, окремих підприємств і виробників⁴³.

Із другої половини 1960-х рр. почалася розробка як тематичних напрямів історії художньої й духовної культури (статті Ф.І.Стебля, Г.А.Любченка, О.М.Коваленка, замітка Б.А.Бондаренка та ін.), освіти та шкільництва (праці О.М.Титової, В.Й.Борисенка й ін.), минулого української преси (П.І.Воробей)⁴⁴. Зазначимо, що культура та мистецтво розглядалися істориками серед інших домінант національного життя, котрі так само, як мова, література, національна школа, не мали умов для вільного розвитку в підросійській Україні на початку XX ст. Зокрема О.М.Коваленко репрезентував культурно-мистецьку сферу як поле, в якому формується «віра у себе» пригнобленої нації; обґрунтовував роль інтелігента-митця, чия діяльність спрямована на «пробудження народу до культурного життя», у перетворенні спонтанного народного потягу до прекрасного на «необхідність засвоювати передові досягнення світової і вітчизняної культури»⁴⁵. Як взаємозалежні розумілися процеси культурного піднесення та зростання суспільної й національної свідомості.

Водночас окремими сюжетами, певна річ викривально-критичними, з'являлася на шпальтах часопису історія релігійного життя на Наддніпрянщині (Л.В.Олійник, М.А.Челак)⁴⁶.

Із *політичної історії* періоду XIX – початку XX ст. розроблялися переважно тематичні напрями розвитку соціал-демократичного руху в містах та подій революції 1905 р. в різних регіонах України⁴⁷. Традиційною темою радянської історіографії, що знайшла різнобічне втілення на сторінках журналу, була історія революційного руху та суспільної думки XIX ст. У цій ділянці історіографія кінця 1950 – початку 1970-х рр. багата спадщиною введених до наукового обігу джерел, що їх було досліджено під певним кутом розгляду низки загальних та окремих проблем.

Моноліт цієї тематики дещо урізноманітнюють вкраплення публікацій із дискусійних питань. У статті Ф.Я.Горовського пропонувався аналіз поглядів різних політичних сил, представлених у складі IV Державної думи, щодо вирішення українського національного питання⁴⁸.

⁴³ Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Там само. – 1960. – №5. – С.51–63; Його ж. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.) // Там само. – 1962. – №5. – С.35–47.

⁴⁴ Воробей П.І. З історії української преси в Росії // Там само. – 1971. – №10. – С.48–56.

⁴⁵ Коваленко О.М. Перші народні пересувні виставки В.К.Розвадовського на Україні (1904–1906 рр.) // Там само. – 1968. – №10. – С.105.

⁴⁶ Олійник Л.В. Антинародна роль церкви у період проведення реформи 1861 року // Там само. – 1961. – №2. – С.89–95; Челак М.А. Антиклерикалізм і атеїзм селянства України на початку XX ст. // Там само. – 1970. – №12. – С.51–56.

⁴⁷ Лось Ф.Є. До питання про розвиток революційної свідомості робітничого класу України в кінці XIX і на початку XX ст. // Там само. – 1958. – №5. – С.98–109; Матушанська Ц.В. Революційний рух на Харківщині в період спаду першої російської революції (1906 – червень 1907 рр.) // Там само. – 1959. – №1. – С.62–72; Рудько М.П. Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні // Там само. – 1965. – №7. – С.15–29; [Шморгул П.М.] Нові матеріали про перші кроки соціал-демократичного руху в Києві // Там само. – 1959. – №4. – С.121–132; [Рудько М.Л.] А.І.Желябов у «процесі 193-х» (З передмовою М.Л.Рудька) (Документи 1874 і 1877 рр.) // Там само. – 1965. – №4. – С.123–127.

⁴⁸ Горовський Ф.Я. Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі // Там само. – 1958. – №2. – С.3–20.

Упродовж другої половини 1960-х рр. публікація актуальних і дискусійних матеріалів в «Українському історичному журналі» значно активізувалася. Привертають увагу праці, в яких автори порушували ряд нетрадиційних для радянської історіографії проблем: участь українців у війні 1812 р. (Г.Ю.Гербільський)⁴⁹, зародження українського автономізму (М.М.Лисенко)⁵⁰, громадівський рух (М.П.Рудько)⁵¹, організація товариства «Просвіта» (І.Д.Красовський)⁵², суспільно-політична діяльність М.П.Драгоманова в дискурсі народництва (В.Г.Сарбей, Р.П.Іванова, В.С.Дмитриченко, М.П.Рудько та ін.)⁵³, повернення з еміграції М.С.Грушевського (Ф.П.Шевченко)⁵⁴, національно-визвольний рух в Україні на початку ХХ ст. (П.І.Воробей)⁵⁵ тощо.

Публікація в кількох числах за 1966 р. праць Ф.П.Шевченка, В.Г.Сарбея, С.М.Злупка, В.С.Дмитриченка, М.П.Рудька, Р.П.Іванченка (Іванової), Е.Горнової стала новаторською спробою часопису подолати інерцію радянських табу, «реабілітувати» та «повернути» вітчизняній історіографії імена видатних національних діячів. Лібералізм М.П.Драгоманова як важливу складову українського народництва й соціалізму аналізувала у своїй розвідці Р.П.Іванченко (Іванова). Акцентуючи федералістські погляди українського інтелектуала та піддаючи критиці характерні для його умонастроїв ілюзії, авторка послідовно виокремила ряд провідних аспектів у поглядах видатного діяча. Серед таких, на думку дослідниці, концепція вирішення національного питання, заклик підпорядкувати визвольний рух національним, а не класовим цілям та неухильне обстоювання демократичних принципів суспільства, критика централізму в політичних організаціях. Також у статті обґрунтовувалося, що важливою домінантою політичних поглядів М.П.Драгоманова була етична зорієнтованість і заперечення тероризму (та будь-яких злочинних дій узагалі) як засобу політичної боротьби.

Праця М.М.Лисенка, будучи внеском до розлогої історіографії декабризму, водночас розкрила маловідомі сторінки з історії ідей українського визвольного руху на початку ХІХ ст. Автор піддав переоцінці діяльність різноманітних товариств і духовних організацій на Лівобережжі, зокрема масонських, дослідив

⁴⁹ Гербільський Г.Ю. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Український історичний журнал. – 1962. – №5. – С.24–34.

⁵⁰ Лисенко М.М. До питання про Малоросійське товариство (1821–1825 рр.) // Там само. – 1967. – №4. – С.66–75.

⁵¹ [Рудько М.П.] Революційне народництво 70-х років ХІХ ст. і українські «Громади»: (лист С.А.Подолінського про «українську соціально-демократичну партію») // Там само. – 1968. – №9. – С.126–134.

⁵² Красовський І.Д. До 100-річчя створення товариства «Просвіта» // Там само. – 1968. – №12. – С.122–123.

⁵³ Дмитриченко В.С., Рудько М.П. Соціалістичні погляди М.П.Драгоманова в період демократичного піднесення 70-х років ХІХ ст. // Там само. – 1966. – №9. – С.36–45; Іванова Р.П. М.П.Драгоманов і революційне народництво (Друга половина 70-х – початок 80-х рр. ХІХ ст.) // Там само. – С.46–58; Злупко С.М. М.П.Драгоманов і розвиток прогресивної суспільно-економічної думки в Галичині // Там само. – С.59–71.

⁵⁴ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Там само. – 1966. – №11. – С.13–30.

⁵⁵ Воробей П.І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р. // Там само. – 1966. – №1. – С.26–35; Михайлина П.В. Революційні події на Буковині під час революції 1905 р. // Там само. – С.114–116.

їх зв'язки з декабристським рухом. І на підставі аналізу матеріалів із фондів Держархіву РФ (тодішнього ЦДАЖР СРСР) зробив висновок про значний вплив «ще живих мрій про відновлення автономії України» – ідей автономізму – серед освіченої громадськості, частини дворянства підросійської України. На думку історика, провідним речникам цих ідей на тому етапі бракувало рішучості та послідовності для оформлення програмних вимог.

Цілком очевидно, що на шпальтах часопису до початку 1970-х рр. досить часто порушувалися назрілі для науки проблеми, і за певних обставин навіть удавалося підносити їх до рівня суспільно значимих тем: що є нація? чого вона прагне? чи існує прірва між народом та інтелігентом – поборником його визволення? якими є глобальні соціальні, політичні та історіософські ілюзії, що ними може жити людина? Певна річ, що ані обсяг журнальних статей, ані ідеологічний формат академічного наукового видання не дозволяли відверто формулювати ці проблеми. Проте самий факт наполегливого артикулювання їх стрижневих концептів у провідному суспільствознавчому виданні справляв значний вплив на суспільну думку, скеровуючи її до пошуку відповідей.

У цілому опубліковані в «Українському історичному журналі» праці адекватно відбивали загальну картину розвитку української історичної науки кінця 1950 – початку 1970-х рр. Це, зокрема, охоплення досить широких пластів актуальної проблематики в різних напрямках і контекстах національної історії XIX ст. – соціально-економічних, політичних, міжнародних, культурних, краєзнавчих; усталення практики відкритих дискусій із суперечливих питань. Важко переоцінити напрацювання журналу й у плані освоєння архівів, в аспекті публікацій джерел, їх вивчення та коментування.

В умовах ідеологічного диктату партійного чиновництва провідний історичний часопис розвивався як частина науково-інформаційно-пропагандистського комплексу, слугував інструментом соціально-політичного керування суспільною думкою. Історіографічна ситуація ускладнювалася тим, що багато тем були або табуйованими, або їх не випадало досліджувати об'єктивно, натомість необхідно було послуговуватись ідеологічними кліше та догматичними оцінками. Серед авторів «Українського історичного журналу» чимало серйозних дослідників зосереджувалися на вивченні проблем, в яких так чи інакше можна було «обходити» ідеологічний диктат. Таким чином їм удавалося, уникаючи пастки кон'юнктурщини, публікувати вартісний доробок.

Завдяки цьому, а також сприйняттю нової гуманітарної парадигми мислення часопис здобув авторитет серед вітчизняних і закордонних фахівців. Упродовж десятиліть нелегкого й суперечливого свого становлення, що припало на період «відлиги», академічний журнал узяв на себе важливі ролі – культуротворчу, інформаційну, комунікативну, інтеграційну. Саме тоді видання набуло тих головних функціональних рис, які характеризують його й сьогодні.

Від початку 1970-х рр., коли ситуація в науці вимушено змінилася під впливом реставраційних процесів, і під тиском цензури відновилися багато колишніх догматів, вагомі здобутки епохи шістдесятих перетворилися на значуще ідейне послання, націлене в майбутнє.

Пунктир на шпальтах: скорочення спектру дослідницьких тем у 1970–1980-х рр.

Поворот у діяльності «Українського історичного журналу» принесли зміни історіографічної ситуації, коли в політиці центральних партійних органів СРСР посилювався тиск сталіністів. У суспільствознавчих науках реставраційні тенденції призвели до переривання практики десталінізації та заміни її апологетикою сталінізму. Для істориків доконечною стала вимога з боку партійного керівництва збільшувати питому вагу тематики, «актуальної з точки зору комуністичного будівництва».

Відтоді ідейно-тематичний «формат» часопису орієнтовано на висвітлення переважно радянського періоду. Через необхідність дотримуватися принципу «комуністичної партійності» перевага на шпальтах видання віддавалася в основному «сфальсифікованим студіям з історії соціалістичного та комуністичного будівництва»⁵⁶. Помітно поступалися їм дослідження «дожовтневого періоду», особливо з історії ХІХ – початку ХХ ст., які з'являлися вельми нечасто, в основному приурочені до ювілейних дат. Панувала практика видання партійних документів, присвячених річницям революцій, утворення СРСР та ювілеям політичних діячів – його засновників. Багато зусиль історики спрямовували на викривання «буржуазних фальсифікацій».

Головним об'єктом студій з історії ХІХ ст. в «Українському історичному журналі» окреслених десятиліть фігурував робітничий рух як складова частина революційного руху. Дослідження авторів спиралися на документальну базу, спогади пролетарських керівників, архівні матеріали.

У цей період серед журнальних авторів-дослідників історії ХІХ ст. з'явилася помітно велика частка молодих кваліфікованих спеціалістів, більшість яких – аспіранти й наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, а також молоді викладачі провідних вишів республіки. Як наслідок, відбувалося певне урізноманітнення репертуару тем у дослідженні робітничого руху. Публікувалися праці щодо легальних організацій працівників (В.І.Кізченко, В.Г.Сарбей), про розвиток профспілкового руху (Т.М.Гонтар), зародження окремих політичних традицій у середовищі українського робітництва (Н.А.Шип). Розгорталася дослідження становлення пролетаріату як суспільного класу в найбільших індустріальних центрах і регіонах України (Ф.Є.Лось, С.Ю.Кулінська, Я.С.Хонігсман та ін.)⁵⁷. При цьому за об'єкт аналізу бралася виробниче та повсякденне життя трудівників (П.С.Пеняк), умови життя і праці, життєвий рівень робітників різних галузей – морського транспорту (Л.Г.Мельник), залізниць (П.В.Лазечко) тощо.

⁵⁶ Гуржій О.І., Капітан Л.І. Ф.П.Шевченко – головний редактор «Українського історичного журналу» (До 90-річчя від дня народження Ф.П.Шевченка) // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.103–116.

⁵⁷ Лось Ф.Є. Формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині ХІХ ст. // Там само. – 1974. – №5. – С.54–66; Хонігсман Я.С. Соціальна структура трудового населення Західної України в епоху імперіалізму // Там само. – 1973. – №8. – С.67–73.

У цілому найбільш інтенсивно вивчався робітничий рух початку XX ст. Л.Г.Мельник, Л.Е.Раковський⁵⁸, В.Г.Сарбей, О.М.Максимов, О.М.Полухіна⁵⁹, О.А.Парасунько, О.Г.Михайлюк⁶⁰ і А.М.Катренко⁶¹ виявляли причини його зростання, охарактеризували життєвий рівень соціальної групи, специфіку діяльності партійної системи в державі, суперечливий характер процесів капіталістичної модернізації тощо. У статтях показано процес виникнення революційного масового страйку як нової форми робітничого протесту (О.А.Парасунько, Н.М.Крестовська)⁶².

Упродовж першої половини 1980-х рр. став помітним поступ у вивченні революційних подій 1905–1907 рр. Більшість авторів часопису зосереджували увагу на ролі робітничого класу як каталізатора революції. Її історичне значення 1975 р. аналізували Ф.Є.Лось та А.Г.Шевелєв⁶³. За десять років В.Г.Сарбей також зробить спробу дати узагальнену оцінку цього складного й багатогранного явища⁶⁴.

Водночас ряд дослідників цікавили окремі течії опозиційних соціальних рухів. Зокрема М.Ф.Димирова та І.І.Червінкіна-Корольова – студентський рух⁶⁵, І.М.Шешунову – демократичного вчителства⁶⁶, П.Ю.Любарова – рух торгових працівників⁶⁷, Л.І.Люшину і А.І.Кормич – поштово-телеграфних службовців⁶⁸ тощо. Також порушувалося питання про вплив революційних подій початку XX ст. на суспільне життя українців Буковини⁶⁹ та Закарпаття⁷⁰.

З *аграрної історії* кінця XVIII – першої половини XIX ст. перевага віддавалася вивченню «класової боротьби», проблематика якої нерідко розроблялася

⁵⁸ Мельник Л.Г., Раковський Л.Е. Перші виступи робітників цукроварень на Правобережній Україні в дореформений період (30–50-ті роки XIX ст.) // Там само. – 1976. – №6. – С.95–101.

⁵⁹ Максимов О.М., Сарбей В.Г. Революційна боротьба пролетаріату Донбасу в 1905 р. // Там само. – 1980. – №12. – С.63–70; Сарбей В.Г., Полухіна О.М. Зародження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-ті роки XIX ст. – 1903 р.) // Там само. – 1983. – №7. – С.71–81.

⁶⁰ Михайлюк О.Г. Перша народна революція епохи імперіалізму // Там само. – 1985. – №1. – С.27–35.

⁶¹ Катренко А.М. Пропагандистська діяльність харківських революційно-народницьких гуртків у середині 80-х років XIX ст. // Там само. – 1986. – №2. – С.113–122.

⁶² Парасунько О.А. Загальний страйк на Півдні Росії в 1903 р. – важливий етап у підготовці першої російської революції // Там само. – 1983. – №7. – С.81–88; Крестовська Н.М. До питання про статистику страйків робітників України // Там само. – 1985. – №12. – С.51–57.

⁶³ Шевелєв А.Г., Лось Ф.Є. Перша російська революція та її історичне значення // Там само. – 1975. – №3. – С.8–20.

⁶⁴ Сарбей В.Г. Місце революції 1905–1907 рр. в історії загальноросійського революційно-визвольного руху // Там само. – 1985. – №12. – С.14–25.

⁶⁵ Димиров М.Ф. Студентський рух на Україні в період нового революційного піднесення (1910–1914 рр.) у висвітленні газет «Звезда» і «Правда» // Там само. – 1986. – №10. – С.72–81; Червінкіна-Корольова І.І. Антивоєнні виступи демократичного студентства (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Там само. – 1975. – №8. – С.62–70.

⁶⁶ Шешунова І.М. Участь учителів у революції (1905–1907 рр.) // Там само. – 1985. – №12. – С.57–62.

⁶⁷ Любаров П.Ю. Торгові працівники в революційному русі в 1905 р. // Там само. – 1985. – №12. – С.72–80.

⁶⁸ Люшина Л.І., Кормич А.І. Участь поштово-телеграфних службовців у революції 1905–1907 рр. // Там само. – 1981. – №7. – С.110–115.

⁶⁹ Васюк Л.І. Вплив першої російської революції на посилення класової боротьби трудящих Буковини // Там само. – 1976. – №2. – С.89–96.

⁷⁰ Троян М.В. Революція 1905–1907 рр. й Закарпаття // Там само. – 1985. – №12. – С.97–102.

у зв'язку з офіційним відзначенням історичних дат. Наприклад, вивчалися селянські «повстання» на українських землях, зокрема у Східній Галичині в контексті загальноєвропейського революційного руху (статті Ф.І.Стебля, М.Н.Лещенка)⁷¹. В.А.Смолій звернувся до подій повстання у с. Турбаї, проаналізувавши практики відстоювання соціальних прав і форми вияву соціального протесту селянами й козаками-турбаївцями⁷². У статті Г.К.Кожолянка (1978 р.) висвітлювався селянський рух на Північній Буковині наприкінці XVIII – на початку XIX ст., у праці В.Т.Трембовельського (1980 р.) – сторінки селянського повстання на Київщині середини XIX ст.

Розробка аграрної історії доби модернізації характеризувалася більш широкою проблематикою та появою різних оцінок рівня розвитку капіталізму у сільському господарстві України. У працях В.М.Шевченка з історії реформ 1860-х рр. увага переносилася з вивчення передумов та підготовки перетворень на дослідження їх реалізації, утілення у життя урядових програм, що дозволяє конкретизувати уявлення про грабіжницький характер проведених змін⁷³. При цьому узагальнення політичної ситуації перетиналося з аналізом конкретних економічних питань.

Продуктивним було дослідження трансформації аграрних відносин, великого поміщицького господарства впродовж другої половини XIX ст., зокрема у працях М.Н.Лещенка й А.І.Мамалиги⁷⁴, Л.І.Гайдая⁷⁵, а також М.А.Якименка, у розвідці якого детально висвітлено питання земельної оренди на початку XX ст. Соціально-економічне становище українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. та в роки світової війни стало об'єктом аналізу В.М.Ботушанського (1973 р.), В.О.Кудя (1973 р.), А.П.Дорохової (1978 р.), В.М.Шевченка (1982 р.). Конкретні історико-аграрні дослідження пов'язано з вивченням аграрної реформи П.А.Столипіна на українських землях. Зокрема у статті Л.І.Гайдая перетворення аналізувалися в аспекті заходів земської агрономії⁷⁶. Соціально-економічні та фінансові механізми реформи досліджували Д.П.Пойда й А.В.Опря⁷⁷. Політика підтримки еміграції селян з України до азійської частини Росії стали об'єктом вивчення у працях Н.Л.Проскури (1973 р.) та М.А.Якименка (1974 р.).

⁷¹ Лещенко М.Н. Посилення класової боротьби в українському селі в 1848 р. // Український історичний журнал. – 1973. – №2. – С.45–52; Стеблій Ф.І. Селянський рух у Східній Галичині під час революції 1848–1849 рр. // Там само. – 1973. – №6. – С.28–38.

⁷² Смолій В.А. 200-річчя повстання селян у с. Турбаї // Там само. – 1989. – №6. – С.124–129.

⁷³ Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1981. – №11. – С.61–66; Його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1982. – №9. – С.71–78.

⁷⁴ Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861–1900 рр. // Там само. – 1976. – №9. – С.81–92; Їх же. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформений період // Там само. – 1977. – №11. – С.85–96.

⁷⁵ Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914 рр.) // Там само. – 1982. – №7. – С.116–123.

⁷⁶ Гайдай Л.І. Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи (1907–1914 рр.) // Там само. – 1978. – №11. – С.100–106.

⁷⁷ Пойда Д.П., Опря А.В. З історії боротьби трудящого селянства України проти грабіжницької політики Селянського поземельного банку (1906–1916 рр.) // Там само. – 1983. – №11. – С.105–108.

У цілому вивчення української історії часів кризи кріпосної системи і становлення капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. переважно зводилося до розгляду окремих аспектів політичного життя (головним чином революційного руху), більш поглибленого дослідження соціально-економічних процесів та фактологічного опису різних елементів історико-культурних реалій.

Відбитком помітних досягнень у вивченні аграрного устрою України кінця XIX – початку XX ст. стала низка публікацій Б.А.Кругляка про аграрний ринок, його функціонування в умовах імперіалізму. Також історик аналізував урядову політику у сфері народного споживання.

Дістала подальшого розвитку на шпальтах академічного видання тенденція розгляду локальних напрямів: історії еміграційних процесів та колонізації окремих територій (М.А.Якименко, С.П.Качараба), вивчення торговельно-економічних зв'язків українських земель з іншими регіонами (І.А.Гриценко, В.С.Задорожний, В.М.Томулець), питання орендних відносин (М.А.Якименко) тощо.

В ідеологічній ситуації 1970–1980-х рр. відбувся помітний спад у вивченні *соціально-економічної історії* України XIX – початку XX ст. Дослідження переважно базувалися на розробці проблеми економічних передумов низки революцій. З'являлися спроби висвітлення питання в контексті системного аналізу економічних явищ. Головним чином вивчалися проблеми промислового капіталізму, причому у центрі уваги окремих авторів перебували процеси формування та розвитку монополістичного капіталу (Л.Г.Мельник)⁷⁸. У журналі розглядалися проблеми розвитку великого виробництва, концентрації та монополізації; митна політика царського уряду щодо гірничопромислових монополій (В.В.Крутиков)⁷⁹; питання сприйняття монополістами російського промислового законодавства (Ю.П.Лавров)⁸⁰. Намітилася тенденція вивчення ролі промислових монополій у внутрішній торгівлі в Україні (Б.А.Кругляк)⁸¹.

Проблеми *політичної історії* першої половини XIX ст. вивчалися порівняно слабо. Виняток становили хіба що окремі питання внутрішньої політики. Актуальності набула тема «возз'єднання» українських земель, якій присвячено праці авторів кінця 1970–1980-х рр. (С.М.Возняк, І.А.Гриценко). Водночас деякі традиційні теми політичної історії отримували нове звучання, зокрема проблему декабризму А.В.Семенова (за звичаєм, із нагоди чергової річниці повстання) розглядала в контексті просопографії Капністів⁸².

Різноманітного вивчення набули окремі питання *«історії ідей»* в аспекті культурного просвітництва й суспільно-політичного руху XIX ст. У часопису

⁷⁸ Мельник Л.Г. Виникнення і розвиток капіталістичної гірничої промисловості на Україні в 60-х – 90-х роках XIX ст. // Там само. – 1973. – №8. – С.111–114.

⁷⁹ Крутиков В.В. Гірничо-промислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті XIX ст. // Там само. – 1978. – №5. – С.81–88.

⁸⁰ Лавров Ю.П. Ставлення гірничопромислової буржуазії Півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років // Там само. – 1984. – №8. – С.95–104.

⁸¹ Кругляк Б.А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Там само. – 1986. – №10. – С.81–90.

⁸² Семенова А.В. Родина Капністів і рух декабристів // Там само. – 1990. – №4. – С.121–125.

друкувалися дослідження Р.П.Іванченко та В.Г.Сарбея про видатних представників суспільної думки. Історики аналізували погляди, зіставляли програмно-ідеологічні форми демократичного руху, виявляли сутнісні риси світоглядних концепцій національної духовної еліти⁸³.

Більш інтенсивно впродовж 1970–1980-х рр. на сторінках «Українського історичного журналу» вивчалася політична історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Стрижнем більшості досліджень була проблема політичних організацій у революційному русі (Л.Г.Ляшенко, Р.П.Іванченко)⁸⁴. Історики аналізували роль народників у залученні робітництва до боротьби з самодержавством (Л.Г.Ляшенко, Р.П.Іванченко, А.М.Катренко), а також у розповсюдженні революційних ідей серед військовиків (П.Г.Усенко), розглядали діяльність «дрібнобуржуазних партій» (Ю.М.Гамрецький)⁸⁵ та власне робітничих організацій (С.П.Кириленко, Т.М.Гонтар). Особливу увагу звертали на зв'язок робітничого руху з марксизмом В.Г.Сарбей, О.М.Полухіна (1983 р.), І.І.Глизь (1980, 1983 рр.), В.І.Кізченко (1980 р.) та ін.

Менш активно досліджувалася політична система та еволюція політичного устрою Російської та Австро-Угорської імперій, а також локальна політика в різних сферах. Частина праць присвячувалася окремим аспектам цієї проблематики. Так, у дослідженнях першої половини 1970-х рр. аналізувалася політика щодо народної освіти в Україні. У статті Н.М.Лещенка розглядалася політика різних партій у цьому аспекті⁸⁶. Важливе питання електоральних очікувань селян під час виборів до ІІІ Державної думи порушив у своїй статті В.І.Попик⁸⁷. Варті уваги праця Ю.П.Лаврова (1984 р.) про відносини царизму з промисловою буржуазією та його політику щодо пролетаріату впродовж 1880–1890-х рр., а також публікації, тематика яких лежала у суміжній царині питань внутрішньої та зовнішньої політики царату, скажімо, стосовно подій Семирічної (В.Д.Шевченко)⁸⁸, Східної (П.А.Луньов)⁸⁹ та російсько-японської (Ю.П.Лавров)⁹⁰ воєн.

Загалом більшість публікацій із політичної історії ХІХ – початку ХХ ст. характеризується схематизмом і залежністю від партійних догматів,

⁸³ *Іванова Р.П.* Роль М.І.Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х роках ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1983. – №12. – С.76–84; *Його ж.* П.В.Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. ХІХ ст. // Там само. – 1984. – №11. – С.87–95; *Сарбей В.Г.* М.М.Аркас і його «Історія України-Русі» // Там само. – 1990. – №7. – С.100–113; *Його ж.* Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // Там само. – 1989. – №3. – С.26–34.

⁸⁴ *Ляшенко Л.Г.* З історії діяльності Київського слов'янського товариства в 60-х і 70-х роках ХІХ ст. // Там само. – 1973. – №8. – С.46–50; *Іванова Р.П.* Об'єднавча діяльність «Землі і волі» на Україні у 60-х рр. ХІХ ст. // Там само. – 1988. – №9. – С.60–70.

⁸⁵ *Гамрецький Ю.М.* Криза дрібнобуржуазних партій на Україні // Там само. – 1976. – №12. – С.74–81.

⁸⁶ *Лещенко Н.М.* Боротьба класів і партій навколо питань народної освіти на Україні напередодні Великого Жовтня // Там само. – 1974. – №2. – С.62–68.

⁸⁷ *Попик В.І.* Селянські маси України і вибори до ІІІ Думи // Там само. – 1978. – №7. – С.81–88.

⁸⁸ *Шевченко В.Д.* Бригадир В.П.Капніст – герой Семилітньої війни // Там само. – 1986. – №10. – С.139–147.

⁸⁹ *Луньов П.А.* Вклад населення України в оборону Севастополя у 1854–1855 рр. (До 130-річчя Кримської війни) // Там само. – 1985. – №8. – С.135–138.

⁹⁰ *Лавров Ю.П.* Початок російсько-японської війни і посилення революційного руху на Україні // Там само. – 1974. – №2. – С.26–34.

перебільшенням ролі соціал-демократичного руху та марксистської партії. Вимога суворого дотримання принципу партійності нав'язувала історикам роль «ілюстраторів» положень офіційної доктрини. За таких умов не було місця неупередженому пошуку та об'єктивному науковому аналізу, догматичний тягар перетворював творчий процес на начотництво. Чимало праць із цієї проблематики не було забезпечено достатньою джерельною базою. Серед причин – тенденція закриття доступу до певних архівних фондів, адже впродовж «застійних» десятиліть багато вітчизняних (і, тим більше, закордонних) архівних фондів стали недоступними для дослідників.

Вельми незначною була у цей час в «Українському історичному журналі» частка публікацій з *історії культури та освіти*. Засвоєна в попередній період діяльності видання гуманітарна парадигма мислення в ідеологічній системі 1970 – першої половини 1980-х рр. опинилася в умовах «пограничного існування». Нові моделі її інтерпретації у світосприйнятті істориків змусили їх звертати увагу на духовно-культурні, культурно-пізнавальні та, меншою мірою, естетичні виміри життя людини й суспільства. Низка досліджень Л.Г.Мальцевої, А.П.Ткачука та В.І.Кізченко продовжували традицію вивчення освітніх практик у демократичному русі⁹¹. Досить фрагментарно висвітлювалися питання історії української культури та суспільної думки XIX ст. Упродовж першої половини 1980-х рр. побачили світ розвідки В.Г.Сарбея, Л.Г.Мальцевої, присвячені науковому життю Києва⁹², а також статті Ф.І.Стеблій⁹³ та В.С.Горякіної⁹⁴ про російсько-українські зв'язки у сфері культури. У невеликій частині публікацій аналізувалися процеси іншого характеру: діяльність студентських наукових товариств (С.П.Степанович), стан освіти селян Лівобережної України (В.Й.Борисенко), революційно-пролетарська художня творчість 1905–1907 рр. (В.Г.Сарбей і О.М.Машкін) тощо.

Із другої половини 1980-х рр. «перебудова», яка в економіці позначилася постановкою завдань «прискорення», у духовно-культурному житті українського суспільства знайшла прояв у лейтмотиві «відкритості». На історіографічну практику відчутно вплинула офіційна концепція «нового мислення», конкретизована у пропагандистських гаслах: «Більше демократії, більше соціалізму!», «Назад, до Леніна!». Політика відкритості розширювала рамки суспільних і наукових дискусій, щоправда, лише з дозволу керівництва, і суто в тих межах, які воно визначало. На шпальтах «Українського історичного журналу» під впливом нового політичного курсу з'явилися дослідження, присвячені характерній проблематиці. Поряд із «творчим прочитанням»

⁹¹ Кізченко В.І. Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції // Там само. – 1981. – №11. – С.94–101; Кізченко В.І., Ткачук А.П. Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності // Там само. – 1985. – №12. – С.81–87; Іх же. До історії харківських курсів для робітників // Там само. – 1986. – №9. – С.77–83.

⁹² Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Там само. – 1982. – №3. – С.67–76; Мальцева Л.Г. Викладання історії в Київському університеті в 30–50-ті роки XIX ст. // Там само. – 1985. – №3. – С.96–101.

⁹³ Стеблій Ф.І. Культурні зв'язки західноукраїнських земель з Росією в першій половині XIX ст. // Там само. – 1979. – №9. – С.51–59.

⁹⁴ Горякіна В.С. Російсько-українські культурні зв'язки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1982. – №3. – С.79–87.

політико-публіцистичних праць В.І.Ульянова (Леніна), позначеним намаганням відійти від тенденційності, дати об'єктивний джерелознавчий аналіз, пов'язати діяльність політика з історичними обставинами (В.Г.Сарбей та ін.), деякі автори зверталися до іншої популярної тоді проблеми – діяльності самоврядних органів. А.М.Зубко аналізує статистичні обстеження земськими органами різних параметрів соціально-економічного розвитку України⁹⁵. У статті М.С.Костецької висвітлюються сторінки історії добровільних товариств⁹⁶.

Перелом у розробці модерної історії, зокрема періоду українського національного відродження, відбувся на рубежі 1980–1990-х рр. Причому каталізатором цього процесу виступила демократична публіцистика, котра першою ступила на шлях історичної правди. У дописах журналістів і кореспондентів таких друкованих засобів інформації, як «Літературна Україна», «Жовтень», «Україна», «Вечірній Київ», «Комсомольское знамя»⁹⁷, порушувалися проблеми «білих плям» вітчизняної історії. Паралельно на шпальтах самвидаву вперше друкувалися заборонені радянською цензурою дисидентські літературні та публіцистичні твори⁹⁸. Преса відігравала одну із провідних ролей у пошуку нових шляхів вирішення проблем оновлення й демократизації суспільства. Не беручи участі безпосередньо в науково-історіографічному процесі, публікації в демократичній періодиці вплинули на його розвиток, кристалізацію наукових і громадянських позицій фахових істориків, забезпечення виходу вітчизняного суспільствознавства на «закриті» теми.

Серйозні ЗМІ, що мали високий авторитет у суспільстві, у цей переломний час загострили його увагу на ключових проблемах національної історії, і на своєму рівні випередили академічну науку в об'єктивному їх висвітленні. Ці публікації значною мірою підготували ґрунт для появи в українській історіографії праць, які позначили початок ревізії радянських стереотипів щодо національної історії.

Від 1990 р. «Український історичний журнал» започатковує рубрики «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії» та ін.⁹⁹ Але й поза тим автори часопису дедалі частіше керувалися у своїх дослідженнях «новими підходами», звертаючись до питань міжнаціональних відносин

⁹⁵ Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С.130–138.

⁹⁶ Костецька М.С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України // Там само. – 1988. – №9. – С.90–97.

⁹⁷ Костишева С.О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2004. – 36 с.; Нечипоренко Л.І. Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985–1991 рр.) // Література та культура Полісся. – Вип.69. – Ніжин, 2012. – С.369.

⁹⁸ Кініані В. У пошуках самвидаву // Український журнал. – 2009. – №4. – С.29.

⁹⁹ Структурне й тематичне оновлення часопису стало можливим в умовах звільнення від цензурування. Як зазначає О.С.Рубльов, переломним для журналу виявився 1990 р., коли від студіювання (й фільтрування) його версток відмовився ще існуючий Головліт. Відтоді з'явилися нові структурні підрозділи та свіжа тематика. По-новому зазвучав традиційний розділ «Документи та матеріали», з'явилися такі рубрики, як «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» тощо (див.: Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.48).

у минулому (Я.Р.Дашкевич)¹⁰⁰, проблем історії соціал-демократичної течії (П.М.Шморгун)¹⁰¹, біоісторіографічних студій (В.Г.Сарбей)¹⁰² тощо.

Актуалізовані новою політичною кон'юнктурою, виразну суспільно-політичну спрямованість мали теми щодо витоків аграрної кризи та шляхів реформування аграрного ладу країни. Історики на теоретичному рівні долучалися до злободенних проблем пошуку перспектив розвитку сільського господарства України. Автори праць намагалися розробляти різні моделі соціально-економічної організації села. Кроком у цьому напрямі стали публікації Т.І.Лазанської¹⁰³, М.А.Якименка¹⁰⁴, В.С.Мазурика¹⁰⁵, у котрих під новим кутом зору висвітлювалися традиційні теми розвитку капіталістичних відносин в аграрному господарстві, а також вивчалися проблеми земельних відносин. О.Л.Леценко обрав предметом аналізу аграрні комуні канадців¹⁰⁶. В.М.Волковинський та Ю.А.Левенець присвятили розлоге дослідження аспектам російської внутрішньої політики, зокрема аграрному, у контексті вивчення життєвого шляху П.А.Столипіна та його діяльності як державника, зокрема щодо України¹⁰⁷.

Отже в підсумку тенденції 1970 – першої половини 1980-х рр. призвели до значного скорочення на шпальтах «Українського історичного журналу» публікацій з історії модерної доби. Через насаджуване згори «осучаснення» тематики видання виникла однобічність, ігнорування рівнозначності й незамінності історичних періодів, нехтування принципом історизму.

Чільне місце серед студій, присвячених різним сюжетам історії XIX ст., посідали праці з соціально-політичної проблематики. Причому помітна диспропорційність погляду в них: власне політичний факт привертав значно більшу дослідницьку увагу, аніж пошук та аналіз його підґрунтя у соціальних, культурних, релігійних, етнічних або що суперечностях. При висвітленні багатьох проблем, надто в дослідженні питань політичної історії, партій і рухів, революційних подій брав гору так званий «ілюстративний підхід». Інакше кажучи, суворе дотримання принципу «партійності» залишало історикові тільки «аргументувати» непорушні положення офіційної доктрини. За таких умов не було місця неупередженому пошуку та об'єктивному науковому аналізу різноманітних процесів минулих століть.

¹⁰⁰ Дашкевич Я.Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1990. – №10. – С.63–73.

¹⁰¹ Шморгун П.М. З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903–1907 рр.): новий підхід // Там само. – 1990. – №2. – С.3–15.

¹⁰² Сарбей В.Г. Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // Там само. – 1989. – №3. – С.26–34.

¹⁰³ Лазанська Т.І. До питання про розвиток капіталістичних відносин у господарствах державних селян Лівобережної України в 30–50-х роках XIX ст. // Там само. – 1985. – №9. – С.91–99.

¹⁰⁴ Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Там само. – 1991. – №2. – С.54–63.

¹⁰⁵ Мазурик В.С. Прагнення і вимоги селянства України першої половини XIX ст. в ході антифеодальної боротьби // Там само. – 1986. – №12. – С.98.

¹⁰⁶ Леценко О.Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні // Там само. – 1991. – №10. – С.58–69.

¹⁰⁷ Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності // Там само. – 1991. – №2. – С.115–124; №4. – С.116–123; №8. – С.122–130; №9. – С.87–95; №11. – С.107–116.

Із предметної сфери вивчення було практично виключено широкий діапазон складних історичних, часто дискусійних, процесів, явищ, пов'язаних із різними суспільними верствами, соціальними групами, що їх марксистська концепція визнавала «ворожими» пролетаріату. Таким самим чином і весь складний спектр просвітницьких, національно-культурних, суспільно-політичних течій та рухів, чимало аспектів розвитку політичної думки були позбавлені дослідницької уваги, хоча б і з позиції «викривальної» критики на догоду більшовизму.

Серед інших втрат тогочасної історіографічної практики «Українського історичного журналу» – обговорення дискусійних проблем. Фактично зникла колишня рубрика «Повертаючись до надрукованого». Отже «поза форматом» залишалося широке творче обговорення ключових питань, замінене методами ідеологічного тиску, розгромної критики та «роз'яснювальної роботи».

На думку колишнього головного редактора часопису (у 1988–2001 рр.) М.В.Ковалю, «надмірна політизація, пристосування до утилітарних потреб сьогодення [...] мали для журналу українських істориків сумні наслідки»¹⁰⁸. У подальшому сформовану практикою останніх десятиліть ХХ ст. тенденцію гіпертрофованої політизації досліджень успадкували наступні періоди діяльності видання, хоча тепер вона й зазнала відповідних трансформацій у «перформульованому» каноні.

Із кінця 1980-х рр. історіографічна ситуація змінювалася. Низка публікацій журналу, присвячена актуальним аспектам модернізаційних процесів, поклала початок поверненню суспільству пам'яті про раніше замовчувані/сфальсифіковані події національної історії. Знов увійшли до наукового вжитку й тематичного тезаурусу значущі імена та визначальні явища соціально-політичних, етнічних, економічних процесів. «Український історичний журнал» став частиною нового культурно-історіографічного простору, характерні тенденції розвитку якого активізувалися після проголошення державної незалежності України.

Коректура 1990-х рр.: повернути й надолужити. «Реабілітовані» теми та методологічний плюралізм

За часів перехідного етапу у житті українського суспільства академічні історичні дослідження переживали важкий період, сповнений як суто внутрішніх, так і суперечностей позанаукового характеру. У певному сенсі, це був розвиток не стільки «завдяки», скільки «всупереч». Системні зміни торкнулися багатьох його чинників та засадничих основ. Передусім, на історіографічній практиці позначилося звільнення від цензури, зникнення ідеологічного диктату¹⁰⁹. З іншого боку, фактором впливу стала руйнація системи держав-

¹⁰⁸ Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.14.

¹⁰⁹ За свідченням М.В.Ковалю, у практиці часопису українських істориків діяла щонайменше потрійна цензура: «1) загальна – з боку директивних органів на рівні формування проблематики, авторських концепцій і підходів; 2) практична – з боку Головліту [...] цензори [якого] брали на себе не тільки функцію охорони державної таємниці, а й втручалися у суто наукові проблеми, у питання ідеології; 3) самоцензура, що вироблялася у редакторів й авторів як свого роду захисний механізм» (див.: Там само. – С.15).

них видавництв, зникнення усталених каналів розповсюдження періодичних і книжкових видань, занепад мережі науково-освітніх бібліотек. Через зростання витрат на друкарські послуги «Український історичний журнал», який виходив щомісяця у видавництві «Наукова думка» (друкувався Київською книжково-журнальною типографією наукової книги), із 1994 р. був змушений скоротити періодичність випусків удвічі¹¹⁰.

Нова фаза в історіографічній практиці часопису була пов'язана також із початком змін теоретичних основ вітчизняного історієписання. Хронологічно вони не збігалися з моментом проголошення нової держави 1991 р., а «проростали» з тенденцій, які спостерігалися вже з кінця 1980-х рр. Поворотна ситуація в розвитку української історіографії перебувала в резонансі із загальною ідеологічною та соціокультурною кризою. Точку відліку цілісних ідеологічних і соціокультурних зрушень західна культурологія й соціологія¹¹¹, як і вітчизняні дослідники сучасної історії та культури, віднаходять на схилі радянських часів, пов'язуючи її з символічною координатою – Чорнобильською катастрофою. На думку В.А.Смоля, саме ця подія стала піком напруги, що змінила характер горбачовської «перебудови», перетворивши її з типового в тоталітарно-авторитарних системах «реформування згори» на глибокий усеохоплюючий процес, генератором якого стали рухи «низів»¹¹². У культурно-антропологічних підходах Т.І.Гундорової ця трагічна подія мала «символічний, цивілізаційний сенс»¹¹³. Цивілізаційний вимір Чорнобиля не раз підкреслював Ж.Бодріяр, на думку якого катастрофа задала траєкторії низки подій, як-от зникнення «залізної завіси», падіння Берлінської стіни тощо¹¹⁴. Отже в новій, «післячорнобильській», соціально-політичній атмосфері «Український історичний журнал» переживав прискорену «кризу історіографії – [...] коли старі наукові парадигми більше не працюють [...] і не узгоджуються із загальним темпом»¹¹⁵, а їм на зміну невідворотно мають прийти нові.

Ці сутнісні зміни в осмисленні вітчизняної історії відбувалися наприкінці 1980 – у 1990-х рр., будучи мотивовані публікаціями зарубіжної немарксистської філософії історії та історичної й соціологічної думки. Тоді до кола читання українських істориків увійшли книги К.Ясперса, А.Дж.Тойнбі, Х.Ортегі-і-Гассета, Е.Карра, Ф.Броделя, Л.Февра, М.Блока, М.Вебера та ін. Паралельно відбувалися й інші важливі процеси: 1) «повернення до витоків», тобто спадщини вітчизняних істориків початку XX ст.; 2) «шлях додому» творів українських істориків зарубіжжя¹¹⁶.

¹¹⁰ Там само. – С.13.

¹¹¹ Див. докл.: Гундорова Т.И. Пост-Чернобыль: катастрофизм и нуклеарная сублимация // Русская антропологическая школа: Труды. – Вып.11. – Москва, 2012. – С.101–118.

¹¹² Смолий В.А. Горбачовська «перебудова»: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вып.21. – К., 2016. – С.9.

¹¹³ Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. – К., 2005. – С.9.

¹¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=155639>

¹¹⁵ Пирогова-Таран Л.В. Етнологія та/чи історична антропологія // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.119.

¹¹⁶ На думку Г.В.Касьянова, який вказав на цей фактор у процесі самовизначення (та формування стратегій адаптації) історичної корпорації в переломну добу, найбільше враження на спільноту фахівців справляли «стиль думання й викладу», а також понятійно-термінологічна

Для певної частини науково-історичного співтовариства зрештою стали пріоритетами перегляд попередньої традиції, подолання неповноти/«ущербності» української історіографії, прагнення «модернізувати» її та віднайти своє місце в європейському просторі¹¹⁷. Спроби йти шляхом розв'язання цих проблем призвели у середині 1990-х рр. до змін «історіографічного стилю»¹¹⁸ та методологічних домінант вітчизняних досліджень. Поряд із найбільш масовим традиційним мейнстрімом національно-переформульованого канону, що до його формаційної методології-основи інтегровано українсько-національну орієнтацію, почали формуватися дослідницькі напрями іншого спрямування.

Наскільки очевиднішою ставала недостатність зовнішньо-подієвої, економічно та соціально детермінованої історії, настільки вкорінювалося усвідомлення необхідності погляду на історичну реальність з перспективи сприймання, уявлень і цінностей самих учасників історичного процесу. Дедалі більшого поширення в українському історієписанні набувало впровадження принципів міждисциплінарної методології. Нині визнаний і в зарубіжній, і у вітчизняній історіографії культурологічний (або «культуральний») підхід до аналізу історії детермінує розгляд минулого спільнот як частини світу культури (з його ціннісними нормативами, «культурним побутом» тощо). У рамках становлення антропологічної парадигми у сучасній історіографії набуває абрисів нове проблемне поле зі зростаючою увагою до особистості, з акцентом на параметри «внутрішньої соціальності». Українські історики цього напрямку у своїх дослідженнях орієнтуються на досягнення кількох поколінь французької школи «Анналів»¹¹⁹, а також пов'язаної з нею німецької школи «повсякденної історії».

У 1990-х рр. нові тенденції позначилися й на урізноманітненні методологічних основ, і на розподілі тематичного репертуару публікацій «Українського історичного журналу» з історії XIX – початку XX ст. Їх кардинальну вісь утворювала національна спрямованість та проблематика українського національного відродження, що довкола них розгорталися дослідження політичних і соціальних процесів доби.

Від початку 1990-х рр. не згасав інтерес фахівців до макрорівневих проблем цієї сфери. На шпальтах часопису відбувався обмін думками щодо визначення концепції вивчення українського національного відродження як політичного, соціального, національно-культурного та національно-визвольного руху.

основа і професійна сумлінність цих досліджень (докл. щодо професійної рефлексії історика див.: *Касьянов Г.В.* «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: збутки і проблеми* / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С.61–62).

¹¹⁷ *Решт О.П.* Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // *Український історичний журнал*. – 2007. – №6. – С.218–232; *Його ж.* Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип.1. – К., 2000. – С.6–38.

¹¹⁸ Див.: *Анкерсмит Ф.Р.* История и тропология: взлёт и падение метафоры. – Москва, 2003. – С.167.

¹¹⁹ Л.В.Таран нараховує три покоління школи у Франції, її національні відгалуження (як-от Німеччини, Італії, Великобританії, Польщі, Росії) та пов'язані зі школою напрями постмодернізму (або «лінгвістичного повороту», започаткованого в Італії та США), історії повсякденності й пануючого сьогодні у світі постпостмодернізму (див.: *Таран Л.В.* Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – початок XXI ст.). – Ніжин, 2009. – 248 с.).

У ньому брали участь як відомі історики (В.Г.Сарбей, П.Р.Магочій, Н.А.Шип), так і молоді дослідники (Л.Г.Іванова та ін.). У публікації П.Р.Магочія розглядаються наявні в історіографії моделі (марксистські й немарксистські) трактування українських національних рухів¹²⁰. Критикуючи слабкі сторони цих підходів, історик запропонував нову структуру аналізу українського національного відродження, намагаючись не лише поставити український рух у ширші, європейські контексти, але й узяти до уваги специфічні риси українського досвіду. У цій площині висувалася теза щодо «природної ієрархії численних лояльностей» діячів національного руху (як-от малоросіяństwo, русинство тощо).

Спробою аналітичного узагальнення дискримінаційної національної політики самодержавства, з одного боку, та форм культурно-національної діяльності української інтелектуальної еліти, її політизації, з іншого, стала стаття Н.А.Шип¹²¹, в якій простежувалася тяглість у розвитку національно-політичної думки від кирило-мефодіївців до громад. Авторка виявила соціальні причини виникнення й загострення суперечностей у вирішенні царом національного питання в Україні, підкреслила нездатність політики російського уряду давати адекватну відповідь на виклики, сформовані об'єктивними соціально-економічними процесами у суспільстві.

Роль національної свідомості як важливого феномену національного відродження акцентувалася у статті Л.Г.Іванової, присвяченій вивченню одного з етапів становлення української нації¹²². Увага дослідниці зосереджувалася на діяльності української інтелігенції як чиннику процесу утвердження національної свідомості.

У публікаціях В.Г.Сарбея національне відродження розглядалося як цілісне явище у зв'язку з традиційною моделлю загальної історичної та соціально-економічної еволюції¹²³. Формування етнонаціональної свідомості представлене в душі соціального детермінізму як «закономірний результат складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників». Історик обґрунтовував періодизацію процесу українського відродження XIX ст. в ракурсах розвитку національно-визвольних ідей та зростання національної самосвідомості¹²⁴.

У кількох подальших розвідках дослідника, також опублікованих на шпальтах академічного часопису, аналізувалися політичні концепції та політико-економічні погляди діячів українського національного відродження в контексті соціальних процесів та ідейної боротьби¹²⁵. Фахівець фактично про-

¹²⁰ *Магочій П.* Українське національне відродження: Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.97–107.

¹²¹ *Шип Н.А.* Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. // Там само. – 1991. – №3. – С.25–33.

¹²² *Іванова Л.Г.* Роль інтелігенції України у формуванні етносоціальної свідомості у 30-ті – 40-ві роки XIX ст. // Там само. – 1991. – №8. – С.83–94.

¹²³ *Сарбей В.Г.* Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // Там само. – 1991. – №5. – С.3–16.

¹²⁴ *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Там само. – 1993. – №7. – С.3–17.

¹²⁵ *Сарбей В.Г.* До поглядів М.П.Драгоманова на національне питання // Там само. – 1991. – №9. – С.60–70; *Його ж.* Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи // Там само. – 1995. – №6. – С.79–91.

понував новий аспект розгляду проблеми – кризь призму світу ідей та, фрагментарно, уявлень різних учасників цього процесу. Він намагався показати не лише суто політичні мотиви, якими керувалися представники українського національного руху та російський уряд, але й ідейні.

У річизі подібних підходів, з акцентом на індивідуальному началі, висвітлював зовнішньополітичну місію Василя Капніста 1791 р. Я.Р.Дашкевич. Авторові вдалося реконструювати складне переплетіння ідейних і політичних визначників, якими обумовлювалася доля реалізації «індепендентських планів українського дворянства»¹²⁶. Надалі, особливо впродовж другої половини 1990-х рр., на шпальтах видання з'являлися публікації, котрі засвідчували продуктивність цієї дослідницької моделі: статті М.П.Савичева, В.Ю.Франчук, Г.Я.Сергієнка, А.М.Федірка¹²⁷ тощо, присвячені різноманітним аспектам декабризму, історії Кирило-Мефодіївського товариства, іншим проявам національно-визвольного й автономістського руху.

Проте вивчення історії політичних процесів та ідей XIX ст. на сторінках фахового журналу у цей час не обмежувалося лише реконструкцією діяльності національно свідомої інтелігенції та етнічно українських «мас». Історики, звільнившись від ідеологічного диктату, намагалися репрезентувати мозаїчну картину суперечливих змагань і взаємовпливів різних за спрямуванням ідейних течій та етнонаціональних груп. Цьому сприяло значне розширення джерельної бази, а також можливість використання наукового потенціалу немарксистської історіографії. Поступово відходив у минуле вульгаризований формаційний підхід, відкривалися якісно нові перспективи у вивченні нових тем та переосмисленні традиційних сюжетів. На сторінках «Українського історичного журналу» побачили світ цікаві дослідження О.О.Крижановської з історії вивчення масонства в Україні¹²⁸, С.І.Світленка (1997 р.) – щодо категоризації українського демократичного руху другої половини XIX ст. тощо.

У фокусі уваги вітчизняної історіографії опинилася політична історія рубежу XIX–XX ст., котра випереджала в тематичному репертуарі багато топових напрямів досліджень. На другий план відійшло навіть вивчення соціально-економічних процесів, що активно відбувалося перед тим. У публікації М.В.Кугутяка про радикальну партію в Галичині (РУРП) аналізувалися її соціальна база, структура, ідеологічне спрямування та політична програма. У цьому документі, як підкреслював автор, уперше було висунуто концепцію незалежної соборної Української держави як головної мету політичної боротьби¹²⁹.

¹²⁶ Дашкевич Я.Р. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. – 1991. – №7. – С.78–82.

¹²⁷ Савичев М.П. Декабристи Муравйови-Апостоли (До 170-річчя створення Південного товариства декабристів) // Там само. – 1991. – №3. – С.112–119; Сергієнко Г.Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Там само. – 1996. – №1. – С.14–28; Франчук В.Ю. Декабристи і родина Потебень // Там само. – 1992. – №3. – С.66–74; Федірка А.М. Патріотична освічена еліта Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII–XIX ст. // Там само. – 1998. – №2. – С.77–83.

¹²⁸ Крижанівська О.О. Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1997. – №1. – С.87–93.

¹²⁹ Кугутяк М.В. Радикальна партія в Східній Галичині // Там само. – 1990. – №10. – С.55–63.

Вирізняється активністю розробка партійної тематики: О.М.Лебеденком – анархістських груп в Україні в 1903–1908 рр.¹³⁰, Ю.А.Левенцем – українських ліворадикальних партій, зокрема РУП¹³¹. І.Г.Самарцев, В.Б.Любченко, В.М.Волковинський публікували у часопису праці, де розкривали різні аспекти діяльності російських монархічно-шовіністичних організацій в Україні, аналізували їх роль у боротьбі проти українського національного руху та в радикалізації суспільства напередодні революції¹³².

На принципах звільнення від ідеологічних упереджень та соціальних атиюдів розкриває тему участі українців у становленні російського парламентаризму стаття О.О.Коника¹³³. Автор проаналізував соціальний склад і статуси, загальнокультурний рівень, світогляд та політичні вподобання «селянських» (до певної міри умовна категорія) депутатів, їхнє бачення кардинальних політичних питань, шляхів реалізації власних групових інтересів, особистих амбіцій.

Значно розширив тематичний репертуар «Українського історичного журналу» 1990-х рр. спалах дослідницького інтересу до *національної політики* російського імперського режиму на українських теренах. Поглиблене й неупереджене вивчення сутнісних аспектів ставлення державної влади до єврейського населення відбивали публікації І.Г.Самарцева, А.Ю.Подольського, І.М.Погребінської¹³⁴. Робилися спроби дослідити під новим кутом зору економічні та релігійні аспекти переселенської політики царської влади щодо українського населення (стаття П.П.Литвинова), а також її колонізаційних практик на етнічних українських землях (публікація Я.В.Бойка та Н.О.Данилової)¹³⁵. Із питаннями національної політики уряду перетинаються проблеми історії міжнаціональних процесів у Ф.І.Степанова, чюю розвідку присвячено болгарським колоніям у південноукраїнському регіоні, О.В.Добржанського – про українське й румунське населення Буковини та І.Т.Лісевича – щодо історії польської етнічно-соціальної групи в Україні¹³⁶.

¹³⁰ *Лебеденко О.М.* Анархісти на Україні в 1903–1908 рр. // Там само. – 1991. – №11. – С.36–43.

¹³¹ *Левенець Ю.А.* Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Там само. – 1992. – №3. – С.23–31.

¹³² *Самарцев І.Г.* Чорносотенці на Україні (1905–1907) // Там само. – 1992. – №1. – С.90–97; *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Там само. – 1996. – №2. – С.55–65; *Волковинський В.М.* Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Там само. – 1999. – №3. – С.63–74.

¹³³ *Коник О.О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Там само. – 1995. – №1. – С.58–66.

¹³⁴ *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початок XX ст. // Там само. – 1994. – №4. – С.19–29; *Подольський А.Ю.* Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. // Там само. – 1995. – №6. – С.61–65; *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1996. – №4. – С.124–132; *Феллер М.Д.* Єврейська історія і культура в Україні // Там само. – 1998. – №1. – С.138–145.

¹³⁵ *Литвинов П.П.* Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 1996. – №2. – С.47–55; *Бойко Я.В., Данилова Н.О.* Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) // Там само. – 1992. – №9. – С.54–65.

¹³⁶ *Степанов Ф.І.* З історії переселення болгар у Південну Україну в 50–60-х роках XIX ст. // Там само. – 1996. – №1. – С.76–81; *Лісевич І.Т.* Польська національна меншіна в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Там само. – 1997. – №2. – С.43–54; *Добржанський О.В.* Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX – початку XX ст. // Там само. – 1998. – №6. – С.37–46.

В.С.Сідак опублікував у часопису дві статті (майже з річним інтервалом), в яких у контексті історії імперських спецслужб показав закулісну політику правлячих кіл Росії, Німеччини та Австро-Угорщини на українських землях початку ХХ ст. Автор окреслив методи агентурної, розвідувальної та репресивної діяльності службовців різних відділів розвідувальних апаратів трьох держав¹³⁷. Дослідник переконливо довів, що «українські землі стали ареною запеклої боротьби між спецслужбами Австро-Угорщини, Росії та Німеччини». Вони вирішували завдання «створити агентурні позиції в Україні», вивчити економічний потенціал, характер політичних течій, а також «схилити широкомасштабними пропагандистськими акціями на свій бік» частину населення¹³⁸. Доволі популярний з кінця 1990-х рр. напрям досліджень діяльності різноманітних підрозділів державної служби представляє на сторінках «Українського історичного журналу» й публікація А.Г.Томіленка¹³⁹.

На перетині *політичної* та *соціально-економічної історії* знаходиться тематика опублікованих у часопису праць про класи і стани суспільства Наддніпрянської України початку ХХ ст. Однією з перших у цьому тематичному руслі стала стаття В.В.Крутікова, де з позиції «нового погляду» на предмет (при дотриманні базової традиційної схеми) розглядаються кількість і соціальний склад вищих шарів промислового й торговельного підприємництва, з'ясовано джерела його поповнення, проаналізовано співвідношення класових та станових характеристик. Автор переглянув низку усталених тез і намагався показати, що напередодні 1905 р. торговельно-промислова буржуазія України «значною мірою змінила свій становий купецький характер» та перетворилася на клас, що об'єднав у собі «різноманітні соціальні елементи», у тому числі представників міщанства, заможного селянства, чиновництва, інтелігенції, іноземних підданих та ін.¹⁴⁰

Схожим чином публікації Б.А.Кругляка, Т.І.Лазанської, О.М.Машкіна, А.О.Гуменюка та інших поєднали у собі риси як традиційної для радянської історіографії концепції, так і нової парадигми. Незважаючи на відмінність у предметі дослідження, більшість цих праць об'єднує спільне проблемне ядро – виявлення багатонаціональної структури різних соціально-економічних груп: торговельної буржуазії (Б.А.Кругляк)¹⁴¹, великих промисловців (О.М.Машкін)¹⁴², міського населення Правобережної України (А.О.Гуменюк)¹⁴³. Аналіз перетворень у соціальному складі цих категорій

¹³⁷ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С.45–58.

¹³⁸ Сідак В.С. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – 1998. – №3. – С.92.

¹³⁹ Томіленко А.Г. Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 1999. – №4. – С.89–97.

¹⁴⁰ Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Там само. – 1992. – №3. – С.57–66.

¹⁴¹ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – №6. – С.72–81.

¹⁴² Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – 1998. – №2. – С.83–91.

¹⁴³ Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) // Там само. – 1993. – №10. – С.77–87.

автори співвідносили зі змінами етнічними, встановлюючи у висновках каузальні зв'язки між специфікою цих процесів в Україні та поглибленням ринкових відносин, демократизацією суспільства, зростанням національної свідомості тощо.

Тема *міжконфесійних відносин* на початку XX ст. з'явилася на сторінках часопису у статті Г.М.Надтоки¹⁴⁴. Історик досліджує обставини й чинники протистояння християнських конфесій в умовах політичних реформ і лібералізації віросповідного законодавства в Наддніпрянській Україні.

Різноманітні аспекти культурно-освітнього життя міських верств Правобережжя, рівень їхнього добробуту стали предметом розгляду в публікації В.Б.Молчанова¹⁴⁵.

В нових умовах усунення ідеологізованих упереджень позначилися сучасні підходи до вивчення *аграрної історії* України. Ряд ключових проблем аграрної економіки кінця XVIII – першої третини XIX ст., довгий час замовчуваних у радянській історіографії, порушено в публікації С.О.Борисевича¹⁴⁶. У центрі уваги авторів журналу – дослідників селянської історії перебував період модернізації, великих реформ аграрної економіки. Як у силу наукової та соціальної значущості цієї теми для осмислення розвитку українського суспільства в минулому, так і через нагальну потребу в оволодінні історичним досвідом як основи для вироблення політичної стратегії економічних і соціальних перетворень в аграрній сфері, до різних сюжетів цієї багатогранної тематики зверталися М.А.Якименко (1996 р.), Б.А.Кругляк (1992 р.), О.М.Краснікова (1999 р.) та ін.

Деякі автори намагалися представити життя соціальних груп села, які довгий час в історії, писаній на матеріалах винятково державно-офіційного походження, розглядалися в ролі об'єктів, а не суб'єктів історичного процесу (за Ж.Бодріаром, «мовчазна більшість»). У новій «демократизованій» оптиці такі соціальні групи – селяни, наймані працівники тощо – поставали носіями ідентичностей, ментальностей, культурних та етичних цінностей, традицій, специфічного життєвого досвіду. Безперечний інтерес викликає дослідження Ю.П.Присяжнюка¹⁴⁷, присвячене аналізу ментальності українського селянства, що визначається як ціннісне бачення світу, спроектоване на всі уявлення спільноти – політичні, економічні, інтелектуальні, релігійні, етичні. У публікації Н.П.Калениченко та Ж.Д.Ільченко розглядалися різнорівневі проблеми запровадження національної освіти, при цьому фрагментарно відтворюється повсякдення учнів та вчителів народної школи в українському селі Наддніпрянщини рубежу XIX–XX ст.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Там само. – 1998. – №5. – С.86–99.

¹⁴⁵ Молчанов В.Б. Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку XX ст. // Там само. – 1999. – №5. – С.44–49.

¹⁴⁶ Борисевич С.О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) // Там само. – 1992. – №3. – С.84–91.

¹⁴⁷ Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1999. – №3. – С.23–33.

¹⁴⁸ Калениченко Н.П., Ільченко Ж.Д. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) // Там само. – 1994. – №1. – С.72–81.

У руслі популярної з кінця 1980-х рр. *гендерної історії* Т.В.Сухенко аналізує розвиток жіночої освіти в Україні¹⁴⁹. Л.О.Смоляр звертається до історії жіночого руху початку ХХ ст. на прикладі Київського товариства захисту жінок¹⁵⁰.

До певної міри ці розвідки, а також декілька інших публікацій часопису допомагають реконструювати важливі *культурно-історичні аспекти* епохи. Зокрема М.С.Поліщук досліджує місце учительських семінарій у розвитку народної освіти на Правобережжі другої половини ХІХ ст.¹⁵¹ А.М.Катренко й С.Д.Денисенко розглядають діяльність як члена Київської громади композитора М.В.Лисенка, акцентуючи особистісний чинник процесів національно-визвольного руху¹⁵².

У другій половині 1990-х рр. на шпальтах «Українського історичного журналу» увиразнилося відродження *регіональної історіографії*, пов'язане з подоланням ідеї уніфікації історичних процесів. Частина авторів часопису зверталася до специфіки локальної історії, формуючи нові підходи історичної регіоналістики (Г.Я.Сергієнко, Я.В.Верменич, Л.Д.Федорова та ін.)¹⁵³.

Таким чином, упродовж 1990-х рр. в історіографічній практиці академічного часопису відбувалися позитивні зрушення щодо розподілу тематики досліджень, методологічної багатоманітності. При цьому поліфонія методологій та формальні відмінності свідчать не про слабкість історіографічного процесу, а про його нормальний розвиток. Частина публікацій цього часу позначено політизованістю оцінок, до певної міри публіцистичністю. Розвиток історіографії відбувався у складних умовах. На економічному рівні – скорочення державного фінансування сфери науки та освіти, глибока криза видавничої справи. На рівні ідеології – знакове звільнення від ультимативного обслуговування державно-політичних інтересів (формальне, оскільки де-факто воно відбувалося й раніше, адже наукове співтовариство й у 1960-х рр. притишено опиралося ідеологічному диктату). У цьому процесі поставала тенденція відмови від ідеологічної кон'юнктури, відродження атмосфери дискусій. Формувалися концептуально альтернативні погляди на національну історію, починали складатися методологічні напрями.

На тлі помітного розширення тематичного репертуару публікацій з історії ХІХ – початку ХХ ст. формувалося ядро найбільш актуальної проблематики: національно-визвольних рухів, розвитку суспільно-політичної думки та вчень в Україні, появи й діяльності національних політичних партій. Вивчалися етнополітичні, соціально-економічні причини виникнення національного руху,

¹⁴⁹ Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.63–74.

¹⁵⁰ Смоляр Л.О. Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905–1916 рр.) // Там само. – 1998. – №3. – С.92–100.

¹⁵¹ Поліщук М.С. Учителські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. // Там само. – 1994. – №4. – С.54–60.

¹⁵² Катренко А.М., Денисенко С.Д. М.В.Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 1992. – №7. – С.48–59.

¹⁵³ Верменич Я.В. Роль М.С.Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Там само. – 1998. – №2. – С.92–101; Сергієнко Г.Я. Діяльність Т.Г.Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Там само. – 1991. – №3. – С.43–54; Федорова Л.Д. З історії створення Музею Києва (1837–1936) // Там само. – 1991. – №12. – С.134–140.

основні тенденції еволюції його цілей, завдань і характеру, форми та методи боротьби, проблеми розстановки сил між різними ідейно-політичними течіями. Також пріоритетними виявилися питання історії формування станів та верств українського суспільства, специфіки соціально-економічних відносин, державотворчих процесів, історії громадських організацій, міжнаціональних і міждержавних відносин. Ставала помітною тенденція виснаження інтересу авторів до дослідження історії залежних соціальних станів на користь домінуючих суспільних груп. Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створювала нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України.

Історія дев'ятнадцятого століття у живому історіографічному процесі

Рубіж минулого й теперішнього століть для певної частини вітчизняної історіографії позначився продовженням процесів кардинальних змін. По-перше, у площині комунікаційного середовища історичних досліджень відбулося ускладнення його структури та форм. Характер комунікації істориків – внутрішньонаукової, міждисциплінарної та позаакадемічної – визначається впливом процесу інформатизації. У глобальній мережі проходить формування повноцінного науково-освітнього комунікаційного простору, який сприяє якісному заповненню інформаційних лакун (спричинених географічними, культурними, економічними та іншими факторами). Інформаційно-комп'ютерна техніка забезпечує нові можливості для широкого обміну думками між ученими, окремими масивами знань. Ця взаємодія, звільнена завдяки засобам інформатизації від рутинних практик, стає більш ефективною. У новому просторі відбувається корпоративне спілкування та наукова самоорганізація українських істориків.

Зростає вплив використання інформаційних систем (баз даних, пошукових тощо) й у практичних методах проведення історичних досліджень. Процес інформатизації охоплює найважливіші історичні ресурси – архівні, музейні, бібліотечні, – роблячи їх більш доступними для фахівців. Творчу лабораторію українських істориків, авторів та редакторів «Українського історичного журналу» нині годі уявити без інформаційних технологій (засобів створення й обробки електронних текстів, таблиць, фотодокументів, картографічних матеріалів тощо), без веб-ресурсів, мультимедійної техніки.

Поява низки нових як для наукового видання ресурсних можливостей пов'язана з початком цифрового «життя» «Українського історичного журналу» в мережевому просторі. Із 2003 р. електронна версія часопису функціонує в мультипортальній системі управління контентом електронних періодичних та серійних видань Інституту історії України НАНУ¹⁵⁴. Крім того, її наповнення забезпечене вже цілим рядом видань різної дискурсивно-тематичної

¹⁵⁴ Докл. див.: *Жданович О.В.* «Український історичний журнал» – десять років у Мережі // Там само. – 2013. – №1. – С.106–118.

спрямованості, започаткованих у цей час колективом інституту. Серед них на вітчизняній історії «довгого століття» спеціалізується збірник «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.»¹⁵⁵. Деякі напрями й рівні тематики цього періоду доволі активно розробляються на сторінках часопису «Краєзнавство», а також авторськими колективами збірників «Гуржіївські історичні читання», «Міждисциплінарні гуманітарні студії», «Історико-географічні дослідження», «Регіональна історія України» та ін.

По-друге, у площині науково-теоретичних основ сучасної історіографічної практики на тлі збереження традиційного канону утверджуються нові, відзначені оригінальністю підходів, напрями. Більшість їх спираються на ряд концепцій, натхнених здобутками антропологічного, «культурального»¹⁵⁶, лінгвістичного та географічного «поворотів».

Міждисциплінарні взаємодії певною мірою стали поштовхом до розширення термінологічного й категоріально-понятійного апарату, радикального оновлення тематичного репертуару досліджень з історії ХІХ ст. на шпальтах «Українського історичного журналу». Нові виміри процесів минулого постають у публікаціях, автори яких удаються до активного використання концепцій, напрацьованих у теорії політично-правових учень, соціології, економіки, культурної антропології тощо. Інноваційні дослідження легалізуються на тлі успішного розвитку традиційної історіографії.

На високому рівні впродовж останніх десятиліть залишається дослідницький інтерес до історії *політичного життя* українського суспільства. У рамках провідної тематики, котра охоплює результати досліджень політичної сфери, виділяються чотири групи проблем: 1) питання різних напрямів внутрішньої державної політики щодо України; 2) історія партій і суспільно-політичних процесів в Україні та за її межами; 3) діяльність центральних владних інститутів; 4) здійснення адміністративно-державного управління на різних рівнях, а також організація самоуправління тощо.

Першорядними виступають публікації, у котрих висвітлюється історичний досвід суспільного життя на українських землях в аспектах ідеологій і цінностей, політичних норм, що регулювали соціальну, національну, фінансово-економічну, культурну, етноконфесійну й інші сфери, та у зв'язку з діяльністю державних (владних) інститутів.

Зокрема на сторінках часопису вперше за останні десятиліття розвитку вітчизняної історіографії переглядаються традиційні підходи до такого явища політичної історії, як «революції згори». У цьому полі підвищену напругу генерують дослідження реформ 1860–1890-х рр. Комплексний аналіз ідейно-політичних, репутаційних, економічних і соціальних витоків перетворень, що змусили царську адміністрацію виявити ініціативу та здійснити їх, випередивши внутрішнє

¹⁵⁵ Видається з 2000 р. відділом історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАНУ за участі провідних фахівців інших наукових установ нашої країни та зарубіжжя. На сьогодні світ побачили двадцять шість випусків.

¹⁵⁶ Докл. див.: *Зашикільніак Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.* – Л., 2004. – С.35–53.

назрівання суспільної кризи, подано у статті О.П.Реєнта¹⁵⁷. Обґрунтовуючи нову оцінку реформи 1861 р., історик стверджує, що російське самодержавство, вправно маневруючи, розробило й реалізувало саме той варіант перетворень, який був винятково в інтересах існуючого державного устрою.

Сучасні погляди на мету і стратегії реформ 1860–1890-х рр. аналізуються у статті В.М.Шевченка. Важливою тезою стало визначення еволюції частини землевласників у торгово-підприємницьку верству як зміцнення позицій дворянства в оновленому суспільстві та перетворення дворян-підприємців на підпоручення «збереженого самодержавства проти амбіційних прагнень представників промислового та фінансового капіталу закріпитись у владних структурах Російської імперії»¹⁵⁸.

Працю В.С.Шандри присвячено розгляду такого маловивченого аспекту реформ другої половини XIX ст., як професіоналізація їх кадрового забезпечення в українських губерніях¹⁵⁹. Авторка аналізує нормативну базу, характер та критерії кадрового оновлення російського чиновництва. Серед провідних тенденцій цього процесу вона виділяє ту, що полягала в усуненні від управління у Правобережній Україні місцевої еліти на користь адміністраторів російського походження. На них, поза всіма іншими функціями, уряд покладав завдання російщення спочатку польського, згодом українського соціокультурного простору. В іншій площині репрезентують сучасні підходи в дослідженні державних адміністративних перетворень, зокрема земської (1864–1865 рр.), міської (1870 р.) та шкільної (1871 р.) реформ, статті Т.О.Шаравари¹⁶⁰. Як наслідок пропоміщицької спрямованості царської реформаторської політики показано процес підготовки і проведення ліквідації чиншового землеволодіння на Поділлі в публікації С.О.Борисевича¹⁶¹.

Помітно зростає впродовж останніх років увага істориків – авторів часопису до політичних контекстів етнонаціонального життя народів України у другій половині XIX – на початку XX ст. Низка публікацій розкриває його соціально-політичні визначники. Так, у студії В.С.Шандри йдеться про комплекс законодавчих заходів, ужитих центральною імперською владою після придушення польського повстання 1863 р., розкривається їх вплив на релігійну й національну ідентичності різних етносоціальних груп польської та української спільнот Правобережної України¹⁶².

Економічні, демографічні й соціальні обставини еміграції кримських татар до Османської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розглянув

¹⁵⁷ Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.34–51.

¹⁵⁸ Шевченко В.М. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування // Там само. – 2013. – №5. – С.117–124.

¹⁵⁹ Шандра В.С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії // Там само. – 2013. – №6. – С.92–111.

¹⁶⁰ Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників // Там само. – 2011. – №1. – С.166–179; *Ії ж.* Історіографія освітніх реформ у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – 2011. – №5. – С.147–161.

¹⁶¹ Борисевич С.О. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії // Там само. – 2005. – №2. – С.78–90.

¹⁶² Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // Там само. – 2014. – №1. – С.106–119.

Р.Д.Алієв. Автор зосередився на чинниках зворотної, реєміграційної тенденції, яка спостерігалася в 1860-х рр., дослідив її соціальні та політичні регулятори. Зокрема показано систему двоспрямованих обмежувальних заходів російського уряду як щодо подальшої еміграції кримських татар, так і стосовно репатріантів¹⁶³.

Переважно у соціально-політичних вимірах постає на сторінках часопису релігійно-етнічне, громадське й економічне життя євреїв на теренах підросійської України кінця XVIII – початку XX ст. Так, формування юридичного підґрунтя обмежувально-заборонної державної політики стосовно єврейського населення у законодавчих актах із кінця XVIII ст. аналізується у статті Н.О.Щербак¹⁶⁴. Державні асиміляторські практики щодо молоді єврейських громад Волині через мережу навчальних закладів професійної освіти різного рівня розглядаються в публікації Н.В.Рудницької¹⁶⁵.

Більш причетними до «культурального повороту» є дослідження єврейських сюжетів у контексті історії міжетнічних конфліктів 1880–1910-х рр., представлені на сторінках журналу працями А.К.Тихонова (2007 р.), Л.В.Білоус (2011 р.) і М.В.Гаухмана (2013 р.)¹⁶⁶. У цих публікаціях, попри очевидне розходження авторських висновків (зокрема щодо проблеми антисемітизму російської бюрократії), зроблено спроби віднайти й дослідити приховані мотиви конфліктів – у народних уявленнях (А.К.Тихонов) та в політичній культурі російських урядових кіл, поліцейської служби (М.В.Гаухман), військового командування й цивільної адміністрації, а також у «масовізації імперського суспільства» (Л.В.Білоус).

Своєрідний варіант розробки процесів етнічного життя України в умовах глобального конфлікту представляє публікація Л.М.Жванко¹⁶⁷, чия студія присвячено формам етносоціальної самоорганізації польської, латиської, єврейської, української та інших національних спільнот українських губерній із метою підтримки й життєзабезпечення етнічних груп біженців у роки Першої світової війни. Авторка підкреслює значення цього добродійницького руху для мобілізації національних ідентичностей цих народів в умовах суспільно-політичної кризи.

У тісному зв'язку з історією культурно-національного життя на Наддніпрянщині ряд авторів «Українського історичного журналу» розглядають діяльність російських цензурних інститутів. О.П.Сарнацький, О.Ю.Кириєнко, І.А.Коляда аналізують різні аспекти цензурної політики російського уряду щодо національних літературних і політичних видань¹⁶⁸.

¹⁶³ Алієв Р.Д. Реєміграція кримських татар у 1860-х рр. // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.94–99.

¹⁶⁴ Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. // Там само. – 2004. – №6. – С.16–26.

¹⁶⁵ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2001. – №6. – С.123–132.

¹⁶⁶ Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // Там само. – 2011. – №2. – С.65–79; Гаухман М.В. «Справа Бейліса» (1911–1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Там само. – 2013. – №6. – С.112–128.

¹⁶⁷ Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни // Там само. – 2014. – №3. – С.38–55.

¹⁶⁸ Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) // Там само. – 2010. – №4. – С.83–98; Коляда І.А. Цензурна політика російського самодержавства

Високий ступінь актуальності досліджень історії міжетнічної та міжконфесійної взаємодії репрезентують на сторінках часопису публікації, присвячені історії відносин українців із сусідніми народами імперії й різноманітними етнорелігійними спільнотами України. Зокрема у статті О.П.Ресента представлено структуру українсько-білоруських взаємовідносин, в аналітично-порівняльному осмисленні подано характерологічні риси та систему взаємовпливів двох національно-визвольних рухів¹⁶⁹. Однією з важливих ділянок досліджень, що потребує окремої уваги, на думку автора, є вивчення співвідношення церковно-релігійних процесів двох народів і їх стосунків у цій сфері.

До минулого старообрядницьких громад із часів їх оселення на українських землях звертається С.В.Таранець. В аспекті законодавчих та політичних практик російського уряду він розглядає соціально-економічне становище, правовий статус, громадське й культурно-освітнє життя старообрядців¹⁷⁰. Автор цікавиться також повсякденними вимірами життя старовірів – у нетривіальному (для української історіографії) контексті традицій хабарництва й корупції. Віддаючи належне «антропології церкви», він розглядає важливі грані цього суспільного явища, зокрема світоглядну основу його прийнятності для спільноти, особливості здійснення щоденних практик корупції у взаємодії з судовою та поліцейською системами, світськими й церковними можновладцями¹⁷¹.

Суспільно-політичні чинники історії уніатської конфесії XIX – початку XX ст. в умовах етноконфесійної політики Російської імперії виявляють Н.Г.Стоколос і Р.М.Шеретюк¹⁷². Становище пізньопротестантських релігійних спільнот на рубежі XIX–XX ст. аналізується у статті І.А.Опрі¹⁷³.

Публікації «Українського історичного журналу» останніх десятиліть відбивають доволі високий інтерес до вивчення політичного досвіду, складного, і часом суперечливого, суспільного життя в Україні, діяльності партійних та громадських організацій. Дослідження політичних практик українських партій другої половини XIX ст. представлено працями Б.М.Янишина, В.В.Калініченка та Г.П.Шабельника. Стаття Б.М.Янишина звернена до проблематики

«українському питанні» (до історії відносин М.Коцюбинського з органами цензури) // Там само. – 2012. – №2. – С.58–72; *Сарнацький О.П.* Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Там само. – 2005. – №6. – С.66–72.

¹⁶⁹ *Ресент О.П.* Українсько-білоруські взаємини у XIX – на початку XX ст.: період становлення // Там само. – 2008. – №1. – С.161–169.

¹⁷⁰ *Таранець С.В.* Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина XIX – початок XX ст.) // Там само. – 2010. – №2. – С.86–95; *Його ж.* Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX ст. // Там само. – 2012. – №3. – С.78–88; *Його ж.* Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2008. – №3. – С.75–86; *Його ж.* Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2009. – №4. – С.84–93.

¹⁷¹ *Таранець С.В.* Старообрядці й «культура» хабарництва в Росії // Там само. – 2011. – №2. – С.50–64.

¹⁷² *Стоколос Н.Г.* Трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя (1875–1905 рр.) // Там само. – 2002. – №6. – С.41–60; *Шеретюк Р.М.* Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. // Там само. – 2010. – №2. – С.48–62.

¹⁷³ *Опрі І.А.* Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2011. – №2. – С.41–49.

народовської течії у суспільному житті Галичини 1870–1880-х рр. Автор стверджує, що народівці формували нову модель політичної культури галицьких русинів, визначає головні напрями діяльності – політично-пропагандистський, культурно-освітній, господарський¹⁷⁴. Натомість у фокусі аналізу А.І.Павка перебуває активізація діяльності партійних організацій на Східній Галичині й Наддніпрянщині та збільшення їх політичного впливу у громадському житті на початку ХХ ст.¹⁷⁵

До предметного поля цього напрямку, крім партійних структур, політичних явищ і процесів минулого, суспільних рухів та об'єднань, належать ідеї та погляди відомих політичних діячів, політична культура, цінності і ментальність спільнот України ХІХ ст. Не претендуючи на всебічність осягнення політичного досвіду, більшість авторів публікацій часопису намагаються застосовувати непарадигмальні підходи, зробити висновки з реальної практики політичного життя різних суб'єктів, що діяли в минулому на політичній арені. Зокрема Г.Д.Казьмирчук і Ю.В.Латиш наголошують на назрілій необхідності переосмислення концепції декабристського руху, очищення її від ідеологічної заангажованості (як-от штучної революціонізації суцільного явища)¹⁷⁶. Автори підкреслюють не лише ідейну неоднорідність руху декабристів, а й соціальну, національну, регіональну, організаційну, у питаннях стратегії, тактики.

Частину публікацій часопису присвячено політизації українського руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., діяльності окремих учасників національних процесів та ролі культурницьких і політичних ініціатив. Реконструкцію біографії організатора одеської «Просвіти» І.М.Луценка, його суспільно-політичні погляди та взаємини в колі однодумців представлено у статті Т.С.Вінцовського та О.Є.Музичка¹⁷⁷.

У праці С.О.Наумова й С.І.Посохова розкривається значення університетського середовища Харкова як осередку суспільно-політичного життя міста. На тлі драматичної колізії ідейної та політичної розрізненості харківської інтелектуальної еліти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. автори висвітлюють участь її опозиційної частини в русі за конституційне обмеження монархії, вирішальну позицію у процесах скасування дискримінаційних законів щодо української мови, легалізації українознавства в університетській освіті, у відстоюванні права українського народу на національну автономію. Підкреслюється також роль «академічної групи» в місцевому самоврядуванні та в діяльності Державної думи (1907 і 1912 рр.)¹⁷⁸.

Узагальнення політичного досвіду на найскладніших рівнях вимагає заглиблення в історію політичної думки (зокрема у статтях А.О.Копилова й

¹⁷⁴ Янишин Б.М. Народівці на рубежі 70–80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.86–100.

¹⁷⁵ Павко А.І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. // Там само. – 2002. – №5. – С.63–79.

¹⁷⁶ Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // Там само. – 2005. – №6. – С.50–65.

¹⁷⁷ Вінцовський Т.С., Музичко О.Є. Іван Луценко в українському національному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – 2009. – №4. – С.94–106.

¹⁷⁸ Наумов С.О., Посохов С.І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – 2005. – №1. – С.56–70.

А.А.Заводовського, В.В.Ткаченка)¹⁷⁹. Водночас до феноменологічного аналізу, що його потребують підходи до основ світоглядних цінностей як витоків політичної свідомості, удаються В.В.Калініченко і Г.П.Шабельник, Ю.С.Земський¹⁸⁰. Так, у статті останнього на основі публіцистичних та епістолярних джерел з'ясовується зміст світоглядних ідеалів українофілів, хлопоманів і громадівців, робиться спроба реконструювати модель майбутнього України, характерну для бачення діячів національного руху середини XIX ст.

Серед пріоритетних напрямів (за питомою вагою публікацій у часопису) виділяється тематика, пов'язана з дослідженням практик російського адміністративно-державного управління різних рівнів, а також вивченням досвіду організації самоврядування в українських губерніях. Зокрема впродовж 2000-х рр. дослідницький інтерес спрямовано переважно на реформаторську діяльність в Україні російських урядовців. В.С.Шандра присвятила розгорнуті праці запровадженню політики адміністративно-економічної інтеграції українських земель у складі Російської імперії за часів М.Г.Репніна¹⁸¹ та М.С.Воронцова¹⁸². У них авторка намагалася виявити ідейне підґрунтя управлінських зусиль урядовців через внутрішньо-суб'єктивні начала. Встановлено залежність між стилем управління (і кар'єрної траєкторії) губернаторів та системою їх політичних, морально-духовних цінностей. У певному контексті підкреслено роль набутого європейського досвіду у житті (й вихованні) обох сановників у формуванні ознак європейськості їхньої «просвітницької» та, відповідно, «західноринкової» орієнтації.

До дослідження цього тематичного поля долучаються й молоді автори часопису. О.В.Маркевич присвятила статтю особливостям у владних повноваженнях, структурі, способах і джерелах формування чиновництва Волинського губерньського правління. Авторка висновує, що верховна російська влада через необхідність забезпечення ефективного адміністрування приєднаними територіями була змушена вдатися до розширення структури правління, гнучкість якої мала відповідати специфічним місцевим потребам¹⁸³.

Проблеми імперської політики центральної влади щодо України на початку XX ст. постають у публікаціях Л.В.Нізової та О.М.Машкіна¹⁸⁴.

¹⁷⁹ *Копилов А.О., Заводовський А.А.* Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. // Там само. – 2003. – №2. – С.56–66; *Ткаченко В.В.* Комунарні ідеї в українському суспільстві останньої чверті XIX – початку XX ст. // Там само. – 2005. – №3. – С.111–119.

¹⁸⁰ *Калініченко В.В., Шабельник Г.П.* Витоки світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х рр. XIX ст. (соціально-психологічний аспект) // Там само. – 2006. – №2. – С.38–48; *Земський Ю.С.* Соціальний проект для України за світоглядними переконаннями українофілів середини XIX ст. // Там само. – 2011. – №2. – С.21–40.

¹⁸¹ *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М.Г.Репніна (1816–1834) // Там само. – 2000. – №4. – С.79–90; №5. – С.78–88.

¹⁸² *Шандра В.С.* Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов (1823–1854) // Там само. – 2002. – №1. – С.67–79; №3. – С.125–137.

¹⁸³ *Маркевич О.В.* Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) // Там само. – 2012. – №3. – С.89–105.

¹⁸⁴ *Нізова Л.В.* Столипінський етап створення державно-монополістичного управління // Там само. – 2008. – №3. – С.101–123; *Машкін О.М.* П.А.Столипін та Україна // Там само. – 2012. – №2. – С.73–97.

Різним її проявам, зокрема в економічному житті, присвячено статті Ю.К.Рудакової, В.М.Орлика, С.О.Борисевича, Л.І.Синявської. На неоднозначному характері політики й законодавчої діяльності Павла I, зокрема щодо перерозподілу земельних маєтностей у губерніях Правобережної України, наголошується в публікації Ю.К.Рудакової¹⁸⁵. Соціальним аспектам податкової політики царського уряду присвячує свої статті В.М.Орлик¹⁸⁶. Визначення ролі заходів кредитно-фінансової політики російської влади у розвитку аграрної і промислової галузей українських земель становить проблемно-тематичне поле інших публікацій¹⁸⁷.

Надалі, упродовж 2010-х рр., пріоритети у зацікавленнях істориків тематикою державного управління зсуваються у площину його співвідношення із самоврядуванням, що засвідчує низка оприлюднених у журналі результатів досліджень. Спільне для них проблемне ядро охоплює коло питань представницького управління та розвитку форм самоврядування. Інтерес до багатого досвіду становлення громадянського суспільства в Україні втілено у працях авторів часопису по-різному, виходячи з аспектного й системного підходів. Так, практики національного самоуправління постають у статті Л.Г.Білоусової. Авторка розглядає його за багаторівневою типологією національних громадських об'єднань Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст. З урахуванням етнічного, конфесійного, політичного, фахового, станового, функціонального та інших критеріїв аналізується парадигма самоорганізації й самоуправління як провідної суспільної практики громади багатокультурного міста в умовах російського абсолютизму¹⁸⁸.

У праці О.Б.Шляхова досліджується інституціалізація територіально-станово-професійного самоуправління великої буржуазії південноукраїнських губерній на початку 1910-х рр. Автор розглядає еволюцію ідейних і практичних засад діяльності представницького органу торгово-промислових кіл, що зорганізувалися для захисту і просування економічних та політичних інтересів при взаємодії з верховною владою¹⁸⁹.

Представницькі установи на регіональному рівні вивчають Н.А.Котельницький та Ю.І.Глизь. У статті першого зроблено спробу реконструювати сутнісні аспекти розвитку земсько-ліберального руху та реформаторські практики у представницьких установах Чернігівської губернії¹⁹⁰. Публікація другого

¹⁸⁵ Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // Український історичний журнал. – 2005. – №3. – С.101–110.

¹⁸⁶ Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Там само. – 2005. – №4. – С.190–199; Його жс. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // Там само. – 2007. – №1. – С.94–104.

¹⁸⁷ Борисевич С.О. Законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині XIX ст. // Там само. – 2008. – №5. – С.100–111; Синявська Л.І. Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914–1916 рр. // Там само. – 2014. – №3. – С.56–69.

¹⁸⁸ Білоусова Л.Г. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2017. – №2. – С.46–63.

¹⁸⁹ Шляхов О.Б. «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) // Там само. – 2014. – №6. – С.39–57.

¹⁹⁰ Котельницький Н.А. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губерньському земському

розкриває специфіку фінансової діяльності київського міського самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст.¹⁹¹

Проблеми організації народного представництва в інституціях державного рівня та коло вирішуваних ними суспільних проблем стали об'єктом дослідження у статтях О.М.Доніка¹⁹² та В.І.Милька¹⁹³. Зокрема останній порушує проблему наукової реконструкції представництва від українських губерній і міст у Державній думі та його участі в міжпартійній боротьбі й законотворчій діяльності.

Системний підхід до проблеми співвідношення самоуправління та імперського централізму покладено в основу праць В.С.Шандри. Фокус уваги дослідниці утримується на розкритті взаємодії верховної влади й місцевого самоврядування, їх регіональній специфіці. Авторка аналізує механізми суперечливого поєднання бюрократичного правління з представницьким і виборним принципами¹⁹⁴.

Рефлексія глибинних суспільно-політичних змін та оновлення соціальних практик, що відбуваються з кінця 1980-х рр. в Україні, спричиняє неухильне зростання в історіографії кількості досліджень минулого українського суспільства. Більшість із них ставлять завдання відтворити суспільне буття у складних взаємозв'язках його соціально-економічних та соціокультурних компонентів¹⁹⁵. На шпальтах «Українського історичного журналу» виокремлюються численні публікації, присвячені реконструкції соціальних портретів різних станів суспільства України XIX – початку XX ст. Характерно, що дослідження відбивають загальну тенденцію (в руслі подолання однобічних «класових позицій» радянської історіографії) – переважне зацікавлення історією домінуючих верств. У тематичному репертуарі журнальних статей схематично можна виокремити декілька напрямів. Найчисленніший становлять праці в рамках соціально-економічної історії, що в них розглядаються проблеми еволюції поміщицького господарства, купецького та дворянського підприємництва, землеволодіння й землекористування. Так, О.М.Гордуновський, В.В.Павлюк, О.М.Донік аналізують особливості процесу втягування в ринкові відносини господарств великих землевласників України впродовж XIX ст. У праці В.В.Павлюка на прикладах магнатських маєтностей (Сангушків, Радзивілів, Любомирських та ін.) показано їх перетворення в умовах суспільно-економічних змін на конкурентоспроможні капіталістичні економії, чия продукція займала провідні позиції в кількох сегментах внутрішнього та зовнішнього

зібранні (1868–1879 рр.) // Там само. – 2010. – №2. – С.62–74.

¹⁹¹ Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.) // Там само. – 2015. – №4. – С.37–58.

¹⁹² Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності // Там само. – 2014. – №3. – С.22–37.

¹⁹³ Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз // Там само. – 2012. – №1. – С.153–170.

¹⁹⁴ Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судової практики // Там само. – 2009. – №2. – С.83–96; *Ії ж.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Там само. – 2010. – №4. – С.59–83.

¹⁹⁵ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Там само. – 1999. – №1. – С.85–91; Ресніт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Там само. – 2000. – №2. – С.10–11.

ринків¹⁹⁶. Аналізуючи проблему в більш широкій перспективі, О.М.Донік доходить висновку, що успішне проходження трансформаційних змін для дворян – великих землевласників залежало від станової політики царського уряду (збереження привілеїв і пільг), традицій дворянської корпоративної організації та від специфіки поміщицького підприємництва¹⁹⁷.

Також доволі продуктивний тематичний напрям представляють статті, присвячені соціально-становій стратифікації, взаєминам влади й домінуючих суспільних станів, ролі дворянства в політичній системі самодержавства, а також зростанню значення підприємницької верстви у суспільстві. Зокрема Т.Ф.Литвинова аналізує суспільні настрої та позицію шляхти стосовно ключових проблем громадського, культурного, економічного життя Лівобережжя, у відносинах із російським урядом на початку ХІХ ст.¹⁹⁸ І.О.Кочергін зосереджує дослідницьку увагу на суспільних і соціально-економічних змінах другої половини ХІХ ст., що відбувалися у дворянському середовищі Катеринославської губернії. Важливим став висновок про те, що переважна частина домінуючої верстви, утративши земельні маєтності, почала відігравати помітну роль у формуванні та розвитку інститутів місцевого самоврядування, будучи водночас як суб'єктом, так і об'єктом глибинних соціокультурних трансформацій¹⁹⁹.

У статті О.М.Доніка розглядаються правові та соціально-статусні аспекти купецтва як окремої соціальної групи Наддніпрянської України²⁰⁰. Автора цікавить її етнічна структура, джерела формування, станова та професійна організація, типові заняття, а також роль в економічному, громадському житті. Н.Й.Романюк робить спробу встановити суспільне й господарське значення в аграрній економіці Правобережжя різних за соціальним та етнічним походженням груп підприємців, розглядає найбільш придатні для них типи організації підприємств та аналізує їх ефективність у різних галузях²⁰¹.

Новим актуальним сюжетом в історіографії домінуючих суспільних страт стало вивчення етнонаціональних груп в їхньому середовищі, а також міжетнічних відносин. В «Українському історичному журналі» з'явилися публікації, присвячені етнічним та етноконфесійним вимірам дворянства (Л.Ф.Циганенко)²⁰², купецтва (О.М.Донік)²⁰³, підприємницької верстви (О.Б.Шляхов)²⁰⁴.

¹⁹⁶ Павлюк В.В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102–108.

¹⁹⁷ Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Там само. – 2007. – №5. – С.18–41.

¹⁹⁸ Литвинова Т.Ф. «Сословные нужды и желанія» дворянства Лівобережної України на початку ХІХ ст. // Там само. – 2005. – №2. – С.67–78.

¹⁹⁹ Кочергін І.О. Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії) // Там само. – 2012. – №6. – С.74–84.

²⁰⁰ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // Там само. – 2006. – №3. – С.16–41.

²⁰¹ Романюк Н.Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – 2013. – №3. – С.113–127.

²⁰² Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.) // Там само. – 2009. – №4. – С.67–83.

²⁰³ Донік О.М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 2009. – №5. – С.71–96.

²⁰⁴ Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 2006. – №1. – С.61–83.

Найбільш пріоритетний сьогодні у часопису напрям дослідження соціальних портретів українського суспільства XIX ст. пов'язаний із вивченням менталітету, системи цінностей, традицій і культури окремих станів, суспільної свідомості та поведінкових моделей, а також побуту, суспільної комунікації. Зокрема В.О.Куліков аналізує європейські моделі в менеджменті іноземних підприємців Наддніпрянської України, традиції ділової етики²⁰⁵. Т.М.Ніколаєва робить спробу дати соціокультурну характеристику підприємців як суб'єктів громадської, благодійницької та освітньої діяльності, розглядає соціальну верству за таким параметром, як освіченість і ставлення до освіти²⁰⁶. О.М.Донік простежує відповідність між світоглядом типових представників різних соціальних груп та їхніми загальними культурними стереотипами, соціальними пріоритетами й особистими прагненнями у благодійницькій діяльності²⁰⁷. У статті О.Б.Шляхова виявляються базові моделі професійної поведінки підприємців-судновласників, аналізуються особливості групового менталітету, суспільної комунікації, з'ясовуються політичні пріоритети й національні почування, та на цій основі робиться спроба оцінити людський образ судновласника, його роль у суспільно-політичному житті краю²⁰⁸.

Побачили світ дослідження, в яких автори, використовуючи методи мікроісторії, прагнуть показати складні життєві процеси на індивідуальних прикладах, екстраполюючи життєвий досвід окремих представників на буття суспільних прошарків у цілому. До таких праць належать публікації І.О.Гуржій – про повсякденне життя, побут і звичаї, формування самосвідомості київських купців XIX ст.²⁰⁹; В.Б.Молчанова – щодо рівня добробуту, забезпеченості життєвих потреб, житлових умов, способів проведення дозвілля українського студентства другої половини XIX – початку XX ст.²¹⁰; О.Л.Вільшанської – про сутнісні зміни в усіх аспектах повсякденного життя різних верств українського суспільства в роки Першої світової війни²¹¹.

Помітно меншим є сьогодні рівень інтересу авторів часопису до вивчення життя «низів» міських і селянських станів. У дослідженні В.М.Шевченка характеризуються різні категорії селян-землевласників із погляду притаманності їм певних моделей господарювання та активності в ринково-земельних операціях²¹².

²⁰⁵ Куліков В.О. Іноземні підприємці як імпортери капіталу, інновацій та менеджменту в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2014. – №3. – С.152–168.

²⁰⁶ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Там само. – 2005. – №1. – С.82–96; *Ії ж.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Там само. – 2011. – №3. – С.95–107.

²⁰⁷ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Там само. – 2005. – №4. – С.159–177.

²⁰⁸ Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2006. – №1. – С.61–83.

²⁰⁹ Гуржій І.О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // Там само. – 2009. – №6. – С.24–47.

²¹⁰ Молчанов В.Б. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2005. – №5. – С.39–53.

²¹¹ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Там само. – 2004. – №4. – С.56–70.

²¹² Шевченко В.М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – 2010. – №2. – С.75–85.

О.О.Крижановська аналізує чинники, які визначали менталітет кріпосного селянства Правобережної України другої чверті XIX ст., досліджує його ставлення до власності, трудову етику, соціальні настрої та уявлення щодо національних відносин²¹³. О.О.Боряк досліджує роль жінки-селянки в розвитку народної медицини як складової народної культури та, розглядаючи обрядові практики, властиві діяльності сільської баби-бранки, визначає місце цієї фігури у житті громад²¹⁴.

Сучасні автори «Українського історичного журналу» дедалі частіше звертаються до вивчення проблем міста й урбанізаційних процесів XIX – початку XX ст., розробляючи нові сюжети історичної урбаністики. Цей важливий напрям сьогодні переживає в Україні процес інституціалізації. Представлені у часопису результати досліджень лише частково відображають зацікавлення істориків-урбаністів. Статті конструюють процеси урбанізації України крізь призму регіональної (екістичної, соціальної, економічної тощо) політики імперського уряду та чинників соціальної стратифікації. Так, у публікації Т.С.Водотики предметом розгляду стали регіональні особливості соціальної структури міст Наддніпрянщини в контексті модернізаційних процесів кінця XIX ст.²¹⁵

Найбільш популярне в українській історичній урбаністиці вивчення проблем соціокультурної антропології міста. Дослідники фокусують погляд на історії промислових компаній, на розвитку міського благоустрою, історії суспільної комунікації (В.О.Куліков), соціальних і культурно-освітніх установ (С.М.Ховрич)²¹⁶, масових уявлень (І.В.Басенко), поведінкових стереотипів містян та повсякденні (О.Л.Вільшанська). Зокрема В.О.Куліков пропонує розглядати структуру міського життя і простору промислових міст на сході України, що масово постали наприкінці XIX – на початку XX ст., у ракурсі концепції «корпоративних міст»²¹⁷. Застосування ізоморфної моделі дозволяє розглядати окремі визначники міського життя (як-от географічна віддаленість, міграційний характер населення, плановість формування міського простору, соціально-етнічна сегрегація, відсутність ринкової інфраструктури, установлення патерналістських відносин тощо) як пов'язані соціокультурними смислами елементи відкритої динамічної системи. У руслі історії масових уявлень містян початку XX ст. І.В.Басенко досліджує техніки конструювання київською пресою образу «іншого» на початку Першої світової війни²¹⁸. Аналізуючи спектр уявлень про ворога, формованих у мешканців Києва, автор показує їх залежність від політичних поглядів та соціальних статусів київських публіцистів.

²¹³ Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.130–142.

²¹⁴ Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. // Там само. – 2001. – №2. – С.49–61.

²¹⁵ Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. // Там само. – 2013. – №5. – С.124–143.

²¹⁶ Ховрич С.М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) // Там само. – 2007. – №5. – С.55–65.

²¹⁷ Куліков В.О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля // Там само. – 2017. – №1. – С.41–59.

²¹⁸ Басенко І.В. Образ німців у воєнній поезії: за матеріалами преси Києва (серпень – грудень 1914 р.) // Там само. – 2014. – №3. – С.70–77.

Отже дослідники минулого суспільного буття України прагнуть реалізувати модерністські підходи, розглядаючи соціально-економічні, політичні, ментальні й культурні процеси в каузальних зв'язках.

Тематичний розділ журнальної історіографії, який охоплює питання *економічної сфери*, значно поступається попереднім за кількістю публікацій, що відбиває зниження дослідницького інтересу до колись вельми популярного напрямку. У його проблемному полі впродовж останніх років сформувалися такі блоки: економічний розвиток України (її регіонів), економічна діяльність середнього класу, кредитно-фінансова система Російської імперії, торгівельні зв'язки тощо.

Як свідчить переважна частина публікацій у часопису, історики-дослідники економічних явищ і процесів пореформеної Наддніпрянщини, намагаються простежити основні тенденції та характер змін у різноманітних секторах економіки, головним чином на регіональному рівні (М.М.Москалюк, Р.Ковальчик та ін.)²¹⁹.

У складній історії економічних відносин XIX – початку XX ст. непересічну роль відігравали внутрішні та міжнародні торгівельні зв'язки, які охоплювали широкий спектр суспільної діяльності: від міжнародної і внутрішньої політики до взаємодії між соціальними групами у сфері економіки, культури тощо. У працях Д.В.Решетченка²²⁰, В.М.Томульця²²¹, Д.М.Чорного²²² розвиток торгівлі й торгівельних зв'язків представлено як стрижень економічних відносин, що багато у чому визначав темпи та напрям економічного розвитку українських міст і регіонів.

М.А.Якименко характеризує особливості функціонування кредитної інфраструктури в аграрній сфері України в умовах реформ другої половини XIX ст. (зокрема допоміжні ощадні та земські кредитні каси, сільські банки, кредитні товариства тощо), виділяючи роль Дворянського банку²²³.

Аналіз суспільно-економічних процесів і взаємовідносин, який здійснюють автори, є внеском до дискусії про модернізаційну (і постмодернізаційну) парадигму вивчення економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст.

На сьогодні у процесі творення образу сучасної історіографії XIX ст. «Український історичний журнал» подолав значний відтинок шляху пошуків і здобутків. Безумовно, це дає підстави для певних підсумків. Принаймні попередніх, оскільки відносно невеликий термін не дозволяє розкритися цілком усім новим якимостям.

²¹⁹ Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Там само. – 2008. – №2. – С.75–85; Ковальчик Р. Інвестиції у важку промисловість Донецько-Придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму // Там само. – 2010. – №6. – С.73–89.

²²⁰ Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Там само. – 2007. – №4. – С.69–82.

²²¹ Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) // Там само. – 2005. – №5. – С.18–28.

²²² Чорний Д.М. Торговля в Харкові на початку XX ст. // Там само. – С.53–59.

²²³ Якименко М.А. Кредитна система сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – 2017. – №2. – С.64–75.

Публікації академічного часопису відбивають найбільш актуальні у цей час напрями дослідження історичної проблематики ХІХ – початку ХХ ст. Спроба виявлення в них тенденцій розподілу тематичного репертуару продемонструвала стабільне лідерство суспільно-політичної та соціальної сфер.

Суспільно-політичні дослідження утворюють широкий спектр у загальному тематичному полі, оскільки політичні інститути та процеси відіграють провідну роль у житті суспільства, спрямовують його розвиток на макрорівні. Саме об'єктивний аналіз політичної складової історичного досвіду України дозволяє поповнити знання про основні чинники історичного розвитку держави, системи її політичних і владних інститутів. Отже особлива актуальність політичної проблематики зрозуміла, і можна передбачити (враховуючи кон'юнктуру сьогодення), що вона залишатиметься такою принаймні найближчим часом.

Із кінця 1990-х рр. невпинно зростає інтерес до історії ідентичностей, тенденції до підвищення зберігає зацікавлення соціальною історією. У ній було відкрито нові дослідницькі сегменти: історія масових уявлень, історична антропологія, церковна історія й антропологія релігії, історична урбаністика, історія освіти та освіченості, гендерні студії, історія повсякдення. До концептуального апарату цих напрямів інкорпоровано багаж антропологічного, лінгвістичного й культурного «поворотів», таким чином у новій парадигмі представлено міждисциплінарні «схрещення» історії. Політичні науки з їх добре розробленим для дослідження міжнародних, міжетнічних, інституційних відносин апаратом представлено найбільшою мірою. Із соціології запозичуються й розробляються на історичному матеріалі такі концепти, як структури влади, соціальні ієрархії, ідентичність; із культурної антропології – поняття «іншого», уявлень, цінностей.

Зауважуючи наскрізно критерій локальності порушених проблем, з'ясовується, що рівень предметно-тематичної локалізації більшості публікацій журналу свідчить про збереження серед дослідників тенденції працювати з максимально узагальненими побудовами, переважно в рамках логіки структурного функціоналізму. Мікролокальні дослідження з їх «феноменологічним стилем», акцентуванням не на масових процесах, а на проявах повсякдення, механізмах і регуляторах життєдіяльності малих соціальних груп, міжособистісної взаємодії досі не здобули прихильності серед вітчизняних істориків у тій мірі, як це відбувається у світовій науці. Але, безсумнівно, вивчення проблем «локального знання», що, за О.М.Яницьким, «є знання про місцевий контекст, його специфічні характеристики, обставини, події і взаємини, а також про форми їх нормативної (сислової) інтерпретації»²²⁴, – стає дедалі більш затребуваним у вітчизняному історичному співтоваристві.

²²⁴ Яницький О.Н. Производство социально-экологического знания: Статья 2: Политический и культурный контекст // Общественные науки и современность (Москва). – 2006. – №6. – С.140.

Довгий час у практиці «Українського історичного журналу» особливе значення мала зовнішня комунікація, з одного боку орієнтована на владний рівень, а з іншого – на соціокультурний контекст епохи XX ст. Діяльність офіційного видання було підпорядковано специфічним канонам, пов'язаним із підтримкою запитів влади та, певна річ, із «політичною благонадійністю» авторів.

Проте часопис ще в перше десятиліття свого існування не лише став школою високого професіоналізму для кількох поколінь вітчизняних істориків, але й заклав основу трансформаційних стратегій, що придалися академічному виданню наприкінці XX ст., коли процеси глибинного перетворення охопили всі сфери суспільного та політичного життя країни.

Нині журнал міцно займає нішу одного з найдієвіших засобів самоорганізації наукового співтовариства у кризовий період суспільного поступу. Він консолідує кращі традиції фахових наукових видань і сучасний науково-інтелектуальний потенціал, чітко моделюючи специфіку актуальних епістемологічних інтересів на певному етапі розвитку.

Як академічне видання наукової історичної періодики «Український історичний журнал», по суті, є самостійним комунікативним простором у ряду так званої «друкованої комунікації», що сприяє найбільш явному розкриттю потенціалу наукового співтовариства. Крізь призму академічного часопису виразно проступають основні тенденції сучасної науки та проявляється ступінь активності наукової спільноти. «УІЖ» став комунікативною ланкою, приязно налаштованою й до «вченої молоді», і до відомих в історичній науці імен. Тут відбувається інтенсивне професійне спілкування, яке одночасно і презентує результати наукових обговорень, і задає імпульс до розгляду нових тем.

Спираючись на підвалини шістдесятирічного досвіду вивчення історичного минулого, часопис продовжує робити внесок у творення сучасної концепції історії України, акумулює новітні ідейно-теоретичні підходи, залучає дієвий інструментарій наукового дослідження.

Інша актуальна мета діяльності видання, що пов'язана з участю у формуванні громадянського демократичного суспільства, полягає у забезпеченні методично надійного інформування щодо фактів та механізмів життя народів нашої країни в минулому, розвінчуванні пропагандистських міфів, фальшивої свідомості, звільненні від ідеологічної омани. Упродовж останніх років помітно зросла кількість історико-публіцистичних виступів у засобах масової інформації з найрізноманітніших проблем минулого, зокрема періоду XIX – початку XX ст. як доби формування модерної української нації. Підвищення публікаційної активності істориків, удавання до заходів і засобів промоції свідчить про суспільну затребуваність історичного знання. Безперечно, що і для вітчизняної історичної науки конче важливо бути почутою суспільством, минуле якого вона вивчає.

Наприкінці зазначимо, що порушена тема цієї розвідкою не вичерпується. І перспектива проблеми вивчення публікацій українських істориків

на сторінках академічного часопису полягає в тому, щоб виявити критерії історичного дискурсу у фахових спеціалізованих виданнях, провести паралелі та вивчити взаємодію історичного співтовариства з іншими суспільствознавчо-профільними фаховими спільнотами як на рівні теоретичного оновлення знання, так і диверсифікації предметного поля досліджень. Зрештою, нові грані вивчення тематичного репертуару історичних публікацій із метою подальшої змістової інтерпретації виявлених закономірностей уможливило комп'ютеризований аналіз джерел (у першу чергу, метод контент-аналізу – дослідження їх як «єдиного тексту»). Виявлені таким чином «невловимі» рівні інформації, недоступні для вивчення традиційними методами, можуть слугувати додатковою базою наукової рефлексії, дослідження українського історичного співтовариства, його професійної свідомості та громадянських позицій.

Publications of the academic journal in each period of its development reflect the most relevant areas of the historical problems of the 19 – early 20 century investigations. The article is an attempt to identify trends in the distribution of the thematic repertoire in journal historiography throughout the period of the publication's activity.

Keywords: *“Ukrainian Historical Journal”, historiography, thematic repertoire.*

